

Η οικολογία του καπιταλισμού

Shevek

Η ανάπτυξη της παραγωγής έχει επαληθευτεί πλήρως μέχρι τώρα ως πραγματοποίηση της πολιτικής οικονομίας: ως ανάπτυξη της αθλιότητας, που εισέβαλε και κατέστρεψε το ίδιο το περιβάλλον της ζωής... Στην κοινωνία της υπερ-αναπτυγμένης οικονομίας, όλα μετατρέπονται σε οικονομικά αγαθά, ακόμα και το νερό των πηγών και ο αέρας των πόλεων. Με άλλα λόγια, όλα μετατρέπονται στην οικονομική αρρώστια, «την τελειοποιημένη άρνηση του ανθρώπου»...

Γκυ Ντεμπόρ, *Ο άρρωστος πλανήτης*

Η επέκταση της κυριαρχίας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής σε ολόκληρο τον κόσμο μέσα στον προηγούμενο αιώνα ήταν ταυτόχρονα μια διαδικασία μετασχηματισμού ολόκληρης της βιόσφαιρας. Αυτή η διαδικασία είχε ως αποτέλεσμα τη διατάραξη της οικολογικής ισορροπίας του πλανήτη, η οποία διαρκούσε τα τελευταία 10.000 χρόνια κατά τη λεγόμενη Ολόκαινο γεωλογική εποχή. Σύμφωνα με πρόσφατες επιστημονικές μελέτες, οι βασικές πλευρές αυτού του πλανητικού οικολογικού μετασχηματισμού είναι οι ακόλουθες:¹

- **Αύξηση της μέσης θερμοκρασίας του πλανήτη** λόγω της αύξησης της συγκέντρωσης του διοξειδίου του άνθρακα και άλλων αερίων θερμοκηπίου στην ατμόσφαιρα· η αύξηση αυτή οφείλεται τόσο στη χρήση ορυκτών καυσίμων για την ενεργειακή τροφοδότηση της καπιταλιστικής παραγωγής και αναπαραγωγής όσο και στις εκπομπές που οφείλονται στον καπιταλιστικό τρόπο αγροτικής εκμετάλλευσης της γης².

1. J. Rockström κ.ά., A safe operating space for humanity, *Nature* 461(24), 2009.

2. Η αγροτική παραγωγή έντασης κεφαλαίου συνέβαλλε κατά 80% στην αύξηση των ενεργειακών ροών από το 1997 μέχρι το 2002.

- **Μεγάλη μείωση της βιοποικιλότητας** που οφείλεται κατά κύριο λόγο στη μετατροπή των δασικών οικοσυστημάτων σε περιοχές καπιταλιστικής αγροτικής παραγωγής ή σε τμήματα του ιστού των πόλεων· υπολογίζεται ότι μέσα στον 21^ο αιώνα θα απειληθεί με εξαφάνιση το 30% του συνόλου των ειδών θηλαστικών, πουλιών και αμφιβίων.
- **Διατάραξη του κύκλου του αζώτου και του φωσφόρου** που μεταφέρονται με μεγάλους ρυθμούς από την ατμόσφαιρα στις υδάτινες μάζες λόγω της χρήσης τεράστιων ποσοτήτων λιπασμάτων στην καπιταλιστική γεωργία· η μόλυνση των ωκεανών έχει οδηγήσει ακόμη και σε τοπικά ανοξικά γεγονότα (π.χ. στη Βαλτική Θάλασσα) κατά τα οποία η περιεκτικότητα της θάλασσας σε οξυγόνο μηδενίζεται πρόσκαιρα.
- Εκτός από τα παραπάνω, σε οριακό σημείο θεωρείται ότι βρίσκονται η **μείωση του στρατοσφαιρικού όζοντος** και ο **βαθμός οξίνισης των ωκεανών**.

(Αναφέρεται στο βιβλίο J. W. Moore, *Capitalism in the Web of Life: Ecology and the Accumulation of Capital*, Verso, 2015).

Είναι επόμενο ότι οι παραπάνω μεταβολές εκφράζονται σε μια τοπικότερη γεωγραφική κλίμακα με διάφορους τρόπους: μεγάλη αύξηση της συχνότητας των τυφώνων, ερημοποίηση μεγάλων εκτάσεων σε διάφορες περιοχές του πλανήτη, αποψίλωση των δασών, αύξηση της συχνότητας ακραίων καιρικών φαινομένων όπως οι πλημμύρες και οι μακροχρόνιες ξηρασίες, εμφάνιση νέων ασθενειών που μεταδίδονται με απρόβλεπτο τρόπο κ.ο.κ. Ταυτόχρονα, η παραγωγικότητα της γεωργίας εμφανίζει σημαντική επιβράδυνση λόγω της εξάντλησης του εδάφους και της αποτυχίας των νέων βιοτεχνολογικών μεθόδων καλλιέργειας που βασίζονται στα γενετικά μεταλλαγμένα φυτά να την αντιστρέψουν λόγω της εμφάνισης των λεγόμενων υπερζιζάνιων (superweed). Υπολογίζεται ότι η παγκόσμια παραγωγή σιταριού και καλαμποκιού ανάμεσα στο 1980 και το 2008 υπολείπεται κατά 5.5 και 3.8% αντίστοιχα σε σύγκριση με το ύψος της παραγωγής που θα επιτυχανόταν αν εξέλειπαν οι συνέπειες της κλιματικής αλλαγής.³ Τα παραπάνω φαινόμενα έχουν δυσμενείς συνέπειες στους όρους και τις συνθήκες ζωής του παγκόσμιου προλεταριάτου. Τα πιο αδύναμα και φτωχά κομμάτια επηρεάζονται με πιο ακραίο τρόπο έχοντας να αντιμετωπίσουν ακόμη και

3. Αναφέρεται στο βιβλίο J. W. Moore, *ό.π.*

ελλείψεις στην τροφή και το πόσιμο νερό. Σύμφωνα με την απολογητική ιδεολογία των «οικονομικών του περιβάλλοντος», η διατάραξη της οικολογικής ισορροπίας του πλανήτη, η συσσώρευση των ρύπων και των τοξικών ουσιών, η καταστροφή δηλαδή των φυσικών προϋποθέσεων της ικανοποίησης των ανθρώπινων κοινωνικών αναγκών, είναι αποτέλεσμα της εγγενούς σύγκρουσης ανάμεσα στην ανθρωπότητα και τη μη-ανθρώπινη φύση.⁴ Η σύνδεση των μεταβολών αυτών με τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής δεν αναγνωρίζεται. Η μη-ανθρώπινη φύση, δηλαδή οι φυσικές συνθήκες και οι φυσικοί πόροι που δεν μπορούν να (ανα)παραχθούν από την καπιταλιστική παραγωγή, λογίζονται ως «δώρα της φύσης» τα οποία σφετερίζονται δωρεάν οι καπιταλιστές. Όταν η υποβάθμιση του περιβάλλοντος δυσχεραίνει την καπιταλιστική διευρυμένη αναπαραγωγή, γιατί οδηγεί λ.χ. σε επιβράδυνση της αγροτικής παραγωγικότητας ή γιατί οδηγεί σε αύξηση των δαπανών για την αντιμετώπιση των ασθενειών που προκαλούνται από τη ρύπανση και επομένως σε αύξηση της αξίας της εργασιακής δύναμης,

4. Ε. Αποστολοπούλου, Κριτική της κυρίαρχης αναπτυξιακής αντίληψης για τη σχέση κοινωνίας και φύσης: Η περίπτωση των πολιτικών προστασίας του περιβάλλοντος, *Ουτοπία* 91, 2010.

τα φαινόμενα της περιβαλλοντικής υποβάθμισης χαρακτηρίζονται ως «περιβαλλοντικές εξωτερικότητες» ή «εξωτερικές οικονομίες».⁵

Προτού προχωρήσουμε στην αναλυτικότερη κριτική των «λύσεων» που προτείνονται από τα «οικονομικά του περιβάλλοντος», οι οποίες συνίστανται κατά βάση στην κοστολόγηση του φυσικού περιβάλλοντος, την «εσωτερικευση» δηλαδή των φυσικών πόρων και των φυσικών συνθηκών εντός της καπιταλιστικής αγοράς, θα προσπαθήσουμε, χρησιμοποιώντας τα όπλα της μαρξικής κριτικής της πολιτικής οικονομίας, να δείξουμε γιατί η κυριαρχία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής είναι συνυφασμένη με τη διαρκή απαξίωση της ανθρώπινης και της μη-ανθρώπινης φύσης. Στο τελευταίο μέρος του κειμένου θα επιχειρήσουμε να παρουσιάσουμε κριτικά τους κοινωνικούς αγώνες που έχουν ξεσπάσει ενάντια σε αυτή την απαξίωση και να ασκήσουμε κριτική στις ιδεολογίες που έχουν αναπτυχθεί γύρω από αυτούς και εμποδίζουν την ανάπτυξή τους.

5. A. Vlachou, Nature and Value Theory, *Science and Society* 66(2), 2002.

Ο νόμος της αξίας και η φύση ως μη-αξία

Η εργασία είναι εν πρώτοις μια διαδικασία ανάμεσα στον άνθρωπο και τη φύση, μια διαδικασία στην οποία ο άνθρωπος διαμεσολαβεί, ρυθμίζει και ελέγχει τον μεταβολισμό του με τη φύση μέσω της δικής του πράξης.

Κ. Μαρξ, Το Κεφάλαιο⁶

Η εργασία δεν είναι πηγή κάθε πλούτου. Η φύση είναι εξίσου πηγή των αξιών χρήσης (και από αξίες χρήσης φυσικά αποτελείται όλος ο εμπράγματος πλούτος!), όπως και η εργασία, που η ίδια είναι μονάχα έκφραση μιας φυσικής δύναμης, της ανθρώπινης εργασιακής δύναμης.

Κ. Μαρξ, Κριτική του Προγράμματος της Γκότα⁷

Η παραγωγή των εμπορευμάτων στον καπιταλισμό στηρίζεται τόσο στην ανθρώπινη εργασία όσο και στη φύση. Ωστόσο, η αξία των εμπορευμάτων προσδιορίζεται μόνο από τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο αφηρημένης εργασίας που παριστάνεται σε αυτά. Η έκφραση της αξίας του κοινωνικού πλούτου στον καπιταλισμό με το χρήμα, που είναι η αναγκαία μορφή εμφάνισης της αφηρημένης εργασίας, εμπεριέχει από αυτή την άποψη την απαξίωση της μη-ανθρώπινης φύσης.⁸ Κι

6. Κ. Μαρξ, Το Κεφάλαιο, Εκδόσεις ΚΨΜ, 2016, σ. 153.

7. Περιλαμβάνεται στη συλλογή κειμένων Μαρξ-Ένγκελς, Για το ρεφορμισμό, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, 1992, σ. 135 (τροποποιημένη μετάφραση).

8. Ορθότερα, στον βαθμό που οι φυσικοί πόροι και οι φυσικές συνθήκες δεν είναι εμπορεύματα που παράγονται από την ανθρώπινη εργασία δεν έχουν αξία παρότι μπορεί να αποτελούν αξίες χρήσης. Αυτή η διευκρίνιση γίνεται εδώ γιατί η έννοια της απαξίωσης θα μπορούσε να εκληφθεί λανθασμένα ως απώλεια μιας ουσίας που ενσωματώνεται από την εργασία, ανεξάρτητα από την κοινωνική της μορφή, στο φυσικό σώμα των αξιών χρήσης, λάθος στο οποίο έχουν υποπέσει κομμάτια του μαρξιστικού φεμινιστικού ρεύματος σε

αυτή η απαξίωση δεν είναι τίποτα άλλο παρά έκφραση της αντίφασης ανάμεσα στην αξία χρήσης και την αξία που κρύβεται μέσα στο εμπόρευμα. Όπως γράφει ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο*, «σαν ανταλλακτικές αξίες [τα εμπορεύματα] δεν περιέχουν επομένως ούτε ένα άτομο αξίας χρήσης» και επομένως ούτε ένα άτομο μη-ανθρώπινης φύσης.⁹

Ο ομοιογενής, διαιρετός, κινητός και ποσοτικά απεριόριστος χαρακτήρας της χρηματικής μορφής της αξίας έρχεται σε άμεση αντίθεση με την ποιοτική ποικιλομορφία, την τοπική ιδιαιτερότητα, τα ποσοτικά όρια και τον ενιαίο και αδιαίρετο χαρακτήρα των αξιών χρήσης που παράγονται από τη φύση.

[H] φυσική ανομοιοότητα των εμπορευμάτων έρχεται αναγκαστικά σε αντίφαση με την οικονομική τους ισοδυναμία, και οι δυο ιδιότητες μπορούν να συνυπάρξουν μόνο με το να αποκτήσει το εμπόρευμα μια διπλή ύπαρξη, δίπλα στη φυσική του μια καθαρά οικονομική, όπου να είναι απλό σύμβολο, ένα γράμμα που παριστάνει μια σχέση παραγωγής, ένα απλό σύμβολο της δικής του αξίας. Σαν αξία, κάθε εμπόρευμα είναι εξίσου διαιρετό· στη φυσική του ύπαρξη όχι.¹⁰

Επιπρόσθετα, η τάση του κεφαλαίου προς την αδιάκοπη και απεριόριστη επέκταση ως αυτοαξιοποιούμενη αξία έρχεται σε σύγκρουση με τις φυσικά δοσμένες υλικές και χρονικές προϋποθέσεις της αγροτικής, κατά κύριο λόγο, παραγωγής, π.χ. τους βιολογικούς κύκλους της αναπαραγωγής των ζώων και των φυτών. Η σύγκρουση αυτή σχετίζεται

σχέση με την οικιακή εργασία. Όπως θα δείξουμε παρακάτω, η μη-αξία της φύσης και της γυναικείας οικιακής εργασίας παίζει εντούτοις κεντρικό ρόλο στο φτήνυμα του σταθερού και του μεταβλητού κεφαλαίου και επομένως στην αύξηση της καπιταλιστικής κερδοφορίας.

9. Κ. Μαρξ, *ό.π.*, σ. 21 (τροποποιημένη μετάφραση).

10. Κ. Μαρξ, *Grundrisse, τόμος Α'*, Εκδόσεις Στοχαστής, 1989, σ. 97.

συγκεκριμένα με την ανάγκη του κεφαλαίου να μειώνει διαρκώς τον χρόνο περιστροφής του (δηλαδή του αθροίσματος του χρόνου παραγωγής και του χρόνου κυκλοφορίας του) έτσι ώστε μέσα σε ένα οικονομικό έτος να πολλαπλασιάζεται η παραγόμενη αξία και η υπεραξία. Αυτή η «συμπίεση του χώρου και του χρόνου» όπως την έχει ονομάσει ο David Harvey¹¹ έχει οδηγήσει σε μια αποτρόπαια ιδιόμορφη επιτάχυνση της παραγωγής της φύσης: ιχθυοκαλλιέργειες ταχύτερα αναπτυσσόμενων μεταλλαγμένων σολομών, κτηνοτροφία ταχύτερα αρμεγόμενων αγελάδων που παίρνουν συνεχώς ορμόνες μέσω ενέσεων και, ακόμη πιο θεαματικά, μετάβαση από το κοτόπουλο των 73 ημερών το 1955 στο κοτόπουλο των 42 ημερών το 2005.¹²

Η αποξένωση της φύσης από την κοινωνία

Όπως κάνει σαφές ο Μαρξ στις *Θεωρίες για την Υπεραξία*, η παραγωγή αξίας προϋποθέτει την αλλοτρίωση της εργασίας στον καπιταλισμό:

Το κεφάλαιο είναι παραγωγός αξίας, μόνο σαν σχέση, εφόσον σαν δύναμη εξαναγκασμού που εξουσιάζει τη μισθωτή εργασία, την εξαναγκάζει να προσφέρει υπερεργασία, ή κεντρίζει την παραγωγική δύναμη της εργασίας, για να δημιουργεί σχετική υπεραξία. Και στις δύο περιπτώσεις το κεφάλαιο παράγει αξία, μόνο σαν μια αποξενωμένη από την εργασία δύναμη που εξουσιάζει τους υλικούς της όρους, γενικά μόνο σαν μια από τις μορφές της ίδιας της μισθωτής εργασίας, σαν όρος της μισθωτής εργασίας. Το κεφάλαιο, όμως, με τη συνηθισμένη έννοια που δίνουν σ' αυτό οι οικονομολόγοι, δηλαδή σαν

11. D. Harvey, *The Limits to Capital*, Verso, 1982.

12. J. W. Moore, *Transcending the metabolic rift: a theory of crises in the capitalist world-ecology*, *The Journal of Peasant Studies* 38(1), 2011.

συσσωρευμένη με τη μορφή χρήματος ή εμπορευμάτων εργασία, δρα, όπως όλοι οι όροι εργασίας, όπως και οι μη πληρωνόμενες **φυσικές δυνάμεις**, δρα παραγωγικά στο προτσές της εργασίας, στην παραγωγή αξιών χρήσης, όμως ποτέ δεν γίνεται πηγή αξίας.¹³

Και παρακάτω:

Το λάθος του **Ρικάρντο** συνίσταται στο ότι ασχολείται μόνο με το **μέγεθος** της αξίας. Γι' αυτό η προσοχή του στρέφεται μόνο στη **σχετική ποσότητα της εργασίας** που παρασταίνουν τα διάφορα εμπορεύματα και που τα περιέχουν σαν ενσωματωμένες σ' αυτά αξίες. Η περιεχόμενη όμως σ' αυτά εργασία πρέπει να παρασταίνεται σαν **κοινωνική** εργασία, σαν αλλοτριωμένη ατομική εργασία.¹⁴

Στα Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα ο Μαρξ υποστηρίζει ότι η αλλοτρίωση της εργασίας στον καπιταλισμό είναι ταυτόχρονα και αποξένωση της φύσης από τον άνθρωπο:

Εξετάσαμε την πράξη της αλλοτρίωσης της πρακτικής ανθρώπινης δραστηριότητας – της εργασίας... τη σχέση του εργαζόμενου προς το **προϊόν της εργασίας** σαν ξένο αντικείμενο που τον κυριαρχεί. Αυτή η σχέση είναι ταυτόχρονα και σχέση προς τον εξωτερικό κόσμο, τα φυσικά αντικείμενα. Μια σχέση, όμως, προς έναν ξένο και εχθρικό κόσμο. Η φύση είναι το **ανόργανο** σώμα του ανθρώπου, δηλαδή η φύση στον βαθμό που δεν είναι ανθρώπινο σώμα. Ο άνθρωπος **ζει** από τη φύση, δηλαδή η φύση είναι το **σώμα** του, και πρέπει να διατηρήσει ένα συνεχή διάλογο μαζί της αν θέλει να μην πεθάνει. Λέγοντας ότι η φυσική και πνευματική ζωή του ανθρώπου συνδέεται με τη φύση εννοούμε ότι η φύση συνδέεται με τον εαυτό της, γιατί ο άνθρωπος είναι μέρος της φύσης... Η αποξενωμένη εργασία αποξενώνει τη φύση από τον άνθρωπο... **μεταστρέφει**

13. Κ. Μαρξ, *Θεωρίες για την Υπεραξία Μέρος Πρώτο*, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, 1984, σ. 73-74.

14. Κ. Μαρξ, *Θεωρίες για την Υπεραξία Μέρος Τρίτο*, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, 2008, σ. 150.

*την ειδολογική ύπαρξη των ανθρώπων, τόσο τη φύση όσο και τις διανοητικές ειδολογικές του δυνάμεις – σε μια ύπαρξη ξένη προς αυτόν και σ' ένα μέσο της ατομικής του ύπαρξης.*¹⁵

Αυτή την ιδέα που συνέλαβε σε νεαρή ηλικία την ανέπτυξε περαιτέρω στα *Grundrisse* όπου προσπάθησε να δείξει την ιστορική διαδικασία μέσα από την οποία θα μπορούσε να εξηγηθεί η διάρρηξη της ενότητας των ζωντανών και ενεργών ανθρώπων με τους φυσικούς όρους του μεταβολισμού τους με τη φύση, «ο χωρισμός των ανόργανων αυτών όρων της ανθρώπινης ύπαρξης απ' αυτή την ενεργό ύπαρξη· χωρισμός που ολοκληρώνεται για πρώτη φορά στη σχέση μισθωτής εργασίας και κεφαλαίου»¹⁶, δηλαδή την ιστορική διαδικασία που οδηγεί τελικά στον διαχωρισμό των παραγωγών από τα μέσα παραγωγής τους, τη διαδικασία της λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης.

Όπως χαρακτηριστικά γράφει: «Η σχέση της εργασίας προς το κεφάλαιο ή προς τους αντικειμενικούς όρους της εργασίας σαν κεφάλαιο, προϋποθέτει μια ιστορική διαδικασία που διαλύει τις διάφορες μορφές όπου ο εργάτης είναι ιδιοκτήτης, ή ο ιδιοκτήτης εργάζεται. Όστε πάνω απ' όλα [προϋποθέτει τη] διάλυση της σχέσης προς τη γη - το έδαφος -σαν φυσικό όρο παραγωγής- που ο εργάτης σχετίζεται μ' αυτόν σαν τη δική του ανόργανη ύπαρξη».¹⁷

Σε αυτό ακριβώς το πλαίσιο,

η φύση γίνεται [στον καπιταλισμό] για πρώτη φορά καθαρό αντικείμενο για τον άνθρωπο, καθαρά ζήτημα ωφελιμότητας· παύει να αναγνωρίζεται σαν δύναμη για τον εαυτό της· και η θεωρητική ανακάλυψη των αυτοτελών της νόμων εμφανίζεται η ίδια απλά σαν τέ-

*χνασμα για την υποταγή της φύσης στις ανθρώπινες ανάγκες, σαν αντικείμενο της κατανάλωσης είτε σαν μέσο της παραγωγής. Ακολουθώντας αυτή του την τάση, το κεφάλαιο ξεπερνά τόσο τις εθνικές προκαταλήψεις και φραγμούς όσο και τη θεοποίηση της φύσης, και την παραδοσιακή, περιχαρακωμένη με αυτάρκεια μέσα σε καθορισμένα όρια ικανοποίηση έτοιμων αναγκών και αναπαραγωγή παλιών τρόπων ζωής... Το κεφάλαιο τοποθετεί κάθε τέτοιο όριο σαν φραγμό και άρα το ξεπερνά ιδεατά· αυτό όμως καθόλου δεν σημαίνει πως το ξεπέρασε και πραγματικά· κι επειδή κάθε τέτοιος φραγμός βρίσκεται σε αντίφαση προς τον προσδιορισμό του κεφαλαίου, γι' αυτό η παραγωγή του κινείται μέσα σε αντιφάσεις που αδιάκοπα ξεπερνιούνται αλλά και τοποθετούνται εξίσου αδιάκοπα.*¹⁸

Από εδώ ακριβώς πηγάζει η δυνατότητα των καταστροφικών μεταβολών σε τοπικά και περιφερειακά οικοσυστήματα και της συνολικότερης διατάραξης της πλανητικής οικολογικής ισορροπίας. Φυσικά, το πώς αυτή η δυνατότητα της «οικολογικής κρίσης» γίνεται πραγματικότητα απαιτεί μελέτη και συγκεκριμένη ανάλυση της ιστορίας της καπιταλιστικής ανάπτυξης και δεν μπορεί να προκύψει άμεσα από την αφηρημένη διαλεκτική των αντιφάσεων της καπιταλιστικής εμπορευματικής παραγωγής.

Το μεταβολικό ρήγμα

Η αποξένωση της φύσης από την ανθρώπινη κοινωνία συγκεκριμενοποιείται από τον Μαρξ ως προς την υλική της διάσταση στον πρώτο και τον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*. Εκεί ο Μαρξ εισάγει την έννοια του «μεταβολικού ρήγματος»: του ρήγματος στον μεταβολισμό της κοινωνίας με τη φύση. Το ρήγμα αυτό πηγάζει από την όξυνση της αντίθεσης

15. Κ. Μαρξ, *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, Εκδόσεις Γλάρος, 1975, σ. 96-100.

16. Κ. Μαρξ, *Grundrisse*, τόμος Β', Εκδόσεις Στοχαστής, 1990, σ. 369.

17. Κ. Μαρξ, *ό.π.*, σ. 375.

18. Κ. Μαρξ, *ό.π.*, σ. 308.

ανάμεσα στην πόλη και την ύπαιθρο, δηλαδή από τον γεωγραφικό καταμερισμό της καπιταλιστικής παραγωγής που συγκεντρώνει τη βιομηχανία στις πόλεις και τη γεωργία στην ύπαιθρο. Καθώς η καπιταλιστική γεωργία απασχολεί ένα μικρό κομμάτι της εργατικής τάξης, το μεγαλύτερο κομμάτι του πληθυσμού συγκεντρώνεται στις πόλεις. Έτσι τα θρεπτικά συστατικά που αποσπώνται από το έδαφος για την παραγωγή τροφής, ιματισμού και στέγης για τους προλετάριους δεν ανακυκλώνονται και μετατρέπονται σε ρύπους στις πόλεις. Είναι φανερό ότι σύγχρονα φαινόμενα διατάραξης της οικολογικής ισορροπίας, όπως η διατάραξη του κύκλου του αζώτου και του φωσφόρου και η οξίνιση των θαλασσών που αναφέραμε στην αρχή του κειμένου, μπορούν να ερμηνευθούν βάσει της έννοιας του «μεταβολικού ρήγματος» που εισήγαγε ο Μαρξ πριν 150 χρόνια. Έτσι λοιπόν ο Μαρξ γράφει στον τρίτο τόμο τα εξής:

Και στις δύο μορφές [της μικρής καλλιέργειας και της μεγάλης γεωργίας] στη θέση μιας ενσυνείδητης ορθολογικής μεταχείρισης της γης, αυτής της κοινής αιώνιας ιδιοκτησίας, του αναπαλλοτρίωτου αυτού όρου ύπαρξης και αναπαραγωγής των ακατάπαυστα διαδεχόμενων η μία την άλλη γενεών των ανθρώπων, μπαίνει η εκμετάλλευση και η κατασπατάληση των δυνάμεων του εδάφους... Από την άλλη μεριά, η μεγάλη γαιοκτησία περιορίζει τον αγροτικό πληθυσμό σε ένα διαρκώς μειούμενο κατώτατο όριο και αντιπαραθέτει

*σ' αυτόν έναν διαρκώς αυξανόμενο βιομηχανικό πληθυσμό, στριμωγμένο σε μεγάλες πόλεις. Έτσι δημιουργεί όρους που προκαλούν ένα **αγιάτρευτο ρήγμα** στη συνοχή του μεταβολισμού της κοινωνίας με τη φύση, που υπαγορεύεται από τους φυσικούς νόμους της ζωής, με αποτέλεσμα να σπαταλιέται η δύναμη του εδάφους και αυτή η σπατάλη να εξάγεται με το εμπόριο μακριά έξω από τα σύνορα της χώρας... Η μεγάλη βιομηχανία και η γεωργία που ασκείται με βιομηχανικό τρόπο δρουν από κοινού. Αν στην αρχή χωρίζονται η μία από την άλλη, γιατί η πρώτη αφανίζει και καταστρέφει περισσότερο την εργατική δύναμη και επομένως τη φυσική δύναμη των ανθρώπων, ενώ η δεύτερη αφανίζει και καταστρέφει τη φυσική δύναμη του εδάφους – αργότερα στην παραπέρα πορεία, δίνουν το χέρι μεταξύ τους: το βιομηχανικό σύστημα στο χωριό αποδυναμώνει επίσης τους εργάτες, ενώ η βιομηχανία και το εμπόριο από την πλευρά τους προμηθεύουν στη γεωργία τα μέσα για την εξάντληση του εδάφους.¹⁹*

Το ρήγμα στον μεταβολισμό ανάμεσα στην κοινωνία και τη φύση συνοδεύεται επομένως από τη διασπάθιση και την καταστροφή της εργασιακής δύναμης, της φυσικής δύναμης των ανθρώπων, αφού η παραγωγή της υπεραξίας βασίζεται στην όσο το δυνατό μεγαλύτερη εκμετάλλευση της εργασιακής δύναμης μέχρι του σημείου της φθοράς και της παραμόρφωσής της μέσα από την αύξηση του χρόνου και της εντατικότητας της εργασίας αλλά και λόγω της καταστροφής της υγείας των εργατών στις πόλεις από τη μόλυνση. Οι δύο αυτές αλληλοσυμπληρούμενες πλευρές της καταστροφής των φυσικών δυνάμεων

19. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο Τόμος Τρίτος*, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, 2007, σ. 998-999 (τροποποιημένη μετάφραση και δική μας έμφαση).

του ανθρώπου και της γης παρουσιάζονται με ακόμη μεγαλύτερη καθαρότητα στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*:

Με τη διαρκώς αυξανόμενη υπεροχή του πληθυσμού των πόλεων... η κεφαλαιοκρατική παραγωγή... παρακαλύει τον μεταβολισμό μεταξύ ανθρώπου και γης, δηλαδή την επιστροφή στο έδαφος εκείνων των συστατικών του που έχουν χρησιμοποιηθεί με τη μορφή των ειδών διατροφής και ένδυσης, δηλαδή παρακαλύει τον αιώνιο φυσικό όρο της διαρκούς ευφορίας του εδάφους. Με τον τρόπο αυτό καταστρέφει ταυτόχρονα τη σωματική υγεία των εργατών των πόλεων και τον πνευματικό βίο των εργατών της υπαίθρου... Κάθε πρόοδος της κεφαλαιοκρατικής αγροκαλλιέργειας δεν είναι μόνο μια πρόοδος στην τέχνη της καταλήστευσης του εργάτη, αλλά και στην τέχνη της καταλήστευσης του εδάφους, κάθε πρόοδος στην αύξηση της γονιμότητάς του για ένα δεδομένο χρονικό διάστημα είναι ταυτόχρονα μια πρόοδος στην καταστροφή των αέναων πηγών αυτής της γονιμότητας... Συνεπώς η κεφαλαιοκρατική παραγωγή αναπτύσσει την τεχνική και τον συνδυασμό της κοινωνικής διαδικασίας παραγωγής μόνο υπονομεύοντας ταυτόχρονα τις πηγές κάθε πλούτου: τη γη και τον εργάτη.²⁰

Το κεφάλαιο δεν ρωτά για τη διάρκεια ζωής της εργασιακής δύναμης. Αυτό που το ενδιαφέρει είναι αποκλειστικά το μέγιστο της εργασιακής δύναμης που μπορεί να ρευστοποιηθεί στη διάρκεια μια εργάσιμης ημέρας. Επιτυγχάνει αυτόν τον στόχο με τη συντόμευση της διάρκειας [ζωής] της εργασιακής δύναμης, όπως ένας άπληστος γεωργός επι-

τυγχάνει αυξημένη εδαφική απόδοση με την καταλήστευση της γονιμότητας του εδάφους.²¹

Φυσικά, όταν ο Μαρξ έκανε τις παραπάνω διαπιστώσεις δεν είχε ακόμα αναπτυχθεί το καπιταλιστικό κοινωνικό κράτος το οποίο, σε αντίθεση με τη μυωπία και την απληστία των μεμονωμένων καπιταλιστών, επιχειρεί να διαχειριστεί πιο ορθολογικά την εκμετάλλευση της εργασιακής δύναμης και της φύσης με στόχο την εξυπηρέτηση της διευρυμένης αναπαραγωγής του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου. Ο καπιταλισμός του κοινωνικού κράτους γεννάει με τη σειρά του νέες αντιφάσεις και ανταγωνισμούς τις οποίες επιχειρεί να άρει μέσα από την πολιτική της «βιώσιμης ανάπτυξης» που θα παρουσιάσουμε στη συνέχεια.

Για τον Μαρξ, η διεύρυνση των κοινωνικών αναγκών δεν οδηγεί αναγκαστικά στο βάθεμα του μεταβολικού ρήγματος και στην εξάντληση των φυσικών πόρων αλλά Μάλθους:

Με την ανάπτυξή του [ανθρώπου] διευρύνεται το βασίλειο αυτό της φυσικής αναγκαιότητας, γιατί μεγαλώνουν οι ανάγκες του. Ταυτόχρονα όμως διευρύνονται οι παραγωγικές δυνάμεις που ικανοποιούν τις ανάγκες αυτές. Η ελευθερία στον τομέα αυτό μπορεί να συνίσταται μόνο στο ότι ο κοινωνικός άνθρωπος, οι συνεταιρισμένοι παραγωγοί θα ρυθμίζουν ορθολογικά αυτό τους τον μεταβολισμό με τη φύση, θα την υποτάσσουν στον κοινό έλεγχο από μέρους τους, αντί να κυριαρχούνται από αυτήν σαν από μια τυφλή δύναμη, όταν θα την πραγματοποιούν με την μικρότερη δυνατή δαπάνη ενέργειας και κάτω από όρους αντάξιους και ταιριαστούς προς την ανθρώπινη φύση τους.²²

21. Κ. Μαρξ, *ό.π.*, σ. 236

20. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, Εκδόσεις ΚΨΜ, 2016, σ. 463-464 (τροποποιημένη μετάφραση).

22. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο Τόμος Τρίτος*, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, 2007, σ. 1007 (τροποποιημένη

Με άλλα λόγια, στην κομμουνιστική κοινωνία, η αποξένωση της φύσης από την κοινωνία θα ξεπεραστεί μέσα από την ορθολογική ρύθμιση του μεταβολισμού με τη φύση, την ικανοποίηση των πλούσιων και πολυσχιδών ανθρώπινων αναγκών με τη μικρότερη δυνατή δαπάνη ενέργειας και με την ανάπτυξη νέων παραγωγικών δυνάμεων που δεν θα εξαντλούν τη γονιμότητα της φύσης. Ο Jason Moore αναφέρει τις «μόνιμες καλλιέργειες» (permacultures) και το «σύστημα εντατικοποίησης του ρυζιού» ως παραδείγματα για την κατεύθυνση που θα έπρεπε να πάρει η αγροτική παραγωγή σε μια κομμουνιστική κοινωνία.²³

Σε κάθε περίπτωση ο Μαρξ ήταν ξεκάθαρος στο ότι όχι μόνο οι καπιταλιστές αλλά ούτε καν ολόκληρη η ανθρώπινη κοινωνία δεν είναι ιδιοκτήτης της γης:

Από τη σκοπιά ενός ανώτερου οικονομικού σχηματισμού η ατομική ιδιοκτησία ξεχωριστών ατόμων στη γήινη σφαίρα θα εμφανίζεται τόσο πέρα για πέρα ανούσια, όσο και η ατομική ιδιοκτησία ενός ανθρώπου πάνω σε έναν άλλο άνθρωπο. Ακόμα και μια ολόκληρη κοινωνία, ένα έθνος, μάλιστα όλες οι σύγχρονες κοινωνίες μαζί παρμένες, δεν είναι ιδιοκτήτες της γης. Είναι απλώς

μετάφραση).

23. Αναφέρονται στο βιβλίο του J. W. Moore, *ό.π.* Οποσδήποτε το να παρουσιάζονται επιμέρους παραγωγικές μέθοδοι και καινοτομίες ως «λύσεις» στην καταλήστευση της γης από το κεφάλαιο ενέχει κινδύνους αφού μπορεί τελικά αυτές οι «λύσεις» να ενταχθούν στο συνολικό σύστημα καπιταλιστικής εκμετάλλευσης της εργασίας και της φύσης χωρίς να αλλάζουν επί της ουσίας τον χαρακτήρα της. Άλλωστε, αυτό έχει ήδη συμβεί με τις λεγόμενες Ανανεώσιμες Πηγές Ενέργειας (π.χ. τις ανεμογεννήτριες) που όχι μόνο δεν οδηγούν σε μείωση των αερίων θερμοκηπίου αλλά παράγουν νέα προβλήματα όπως π.χ. την καταστροφή των τοπικών οικοσυστημάτων όπου εγκαθίστανται και τη θανάτωση χιλιάδων πουλιών που απειλούνται με εξαφάνιση.

*οι κάτοχοί της, οι επικαρπωτές της, και οφείλουν σαν boni patres familias να την κληροδοτήσουν βελτιωμένη στις επόμενες γενεές.*²⁴

Δωρεάν ιδιοποίηση (ληλασία) των στοιχείων του φυσικού πλούτου

Στο δεύτερο μέρος αυτού του κειμένου δείξαμε γιατί η παραγωγή της αξίας και η συσσώρευση του κεφαλαίου στον καπιταλισμό είναι ταυτόχρονα απαξίωση της μη-ανθρώπινης φύσης. Η όσο το δυνατόν φτηνότερη ή ακόμη και η δωρεάν ιδιοποίηση όλων των στοιχείων του φυσικού και του κοινωνικού πλούτου, όποτε αυτό είναι εφικτό, συμβάλλει στην εξοικονόμηση σταθερού και μεταβλητού κεφαλαίου και επομένως εξυπηρετεί την αύξηση τόσο του ποσοστού υπεραξίας όσο και του ποσοστού κέρδους.

Έτσι φαίνεται χτυπητά ότι ένα μέσο παραγωγής ποτέ δεν παραχωρεί περισσότερη αξία στο προϊόν από την αξία που χάνει στην εργασιακή διαδικασία με την καταστροφή της δικής του αξίας χρήσης. Αν δεν είχε αξία για να χάσει, δηλαδή αν το ίδιο δεν ήταν προϊόν ανθρώπινης εργασίας, δεν θα παραχωρούσε αξία στο προϊόν. Χρησιμεύει επομένως σαν δημιουργός αξίας χρήσης, χωρίς να χρησιμεύει σαν δημιουργός ανταλλακτικής αξίας. Αυτό γίνεται λ.χ. με όλα τα μέσα παραγωγής που υπάρχουν έτοιμα από τη φύση χωρίς τη σύμπραξη του ανθρώπου, όπως με τη γη, τον αέρα, το νερό, το σίδηρο που βρίσκεται μέσα στη φλέβα του μεταλλεύματος, το ξύλο του παρθένου δάσους κλπ.²⁵ [...] Είδαμε ότι δεν στοιχίζουν τίποτα στο κεφάλαιο οι παραγωγικές δυνάμεις που απορρέουν από τη συνεργασία και τον καταμερισμό της

24. Κ. Μαρξ, *ό.π.*, σ. 950 (δική μας η έκφραση).

25. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο Τόμος Πρώτος*, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, 2007, σ. 216 (τροποποιημένη μετάφραση).

εργασίας. Είναι φυσικές δυνάμεις της κοινωνικής εργασίας. Επίσης τίποτα δεν στοιχίζουν και οι φυσικές δυνάμεις σαν τον ατμό, το νερό, κ.λπ. που χρησιμοποιούνται για παραγωγικούς σκοπούς.²⁶

Ο εργοστασιάρχης που εργάζεται με την ατμομηχανή, χρησιμοποιεί επίσης φυσικές δυνάμεις, που δεν του κοστίζουν τίποτα, που κάνουν όμως παραγωγικότερη την εργασία και που στον βαθμό που μ' αυτόν τον τρόπο φτηναίνουν την παραγωγή των απαιτούμενων για τους εργάτες μέσων συντήρησης, αυξάνουν την υπεραξία, επομένως και το κέρδος, και που μονοπωλούνται έτσι από το κεφάλαιο, όπως μονοπωλούνται οι κοινωνικές φυσικές δυνάμεις της εργασίας που προκύπτουν από τη συνεργασία, από τον καταμερισμό της εργασίας κ.λπ. Ο εργοστασιάρχης πληρώνει τα κάρβουνα, δεν πληρώνει όμως την ιδιότητα του νερού να μεταβάλλει τη σωματική του κατάσταση, να μετατρέπεται σε ατμό, δεν πληρώνει την ελαστικότητα του ατμού κ.λπ. Αυτή η μονοπώληση των φυσικών δυνάμεων, δηλαδή της αύξησης της παραγωγικής δύναμης της εργασίας που προκαλείται από τις φυσικές δυνάμεις... μπορεί να μεγαλώσει το μέρος του προϊόντος της δουλειάς, που αποτελείται από υπεραξία σε βάρος του μέρους που μετατρέπεται σε μισθό εργασίας.²⁷

Επιπλέον, η δωρεάν ιδιοποίηση του φυσικού πλούτου, όποτε αυτό είναι εφικτό, φτηναίνει και τα μέσα παραγωγής, δηλαδή το σταθερό κεφάλαιο, και έτσι λειτουργεί ως αντεπιδρώσα αιτία στην αύξηση της αξιακής σύνθεσης του κεφαλαίου και, επομένως, στην πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους.

26. Κ. Μαρξ, *ό.π.*, σ. 401.

27. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο Τόμος Τρίτος*, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, 2007, σ. 800.

Μπορούμε να πούμε ότι ο καπιταλισμός είναι από τη μια μεριά εξουσία πάνω στην απλήρωτη εργασία της εργατικής τάξης μέσα στην καπιταλιστική εμπορευματική παραγωγή, που προκύπτει από τη διαφορά ανάμεσα στον μισθό της εργασιακής δύναμης και στην αξία που δημιουργεί η λειτουργία της²⁸ και, από την άλλη μεριά, εξουσία πάνω στην απλήρωτη οικιακή εργασία (που σύμφωνα με τον κυρίαρχο έμφυλο καταμερισμό εργασίας πραγματοποιείται κατά βάση από τις γυναίκες) αλλά και την «εργασία» που παρέχουν δωρεάν οι φυσικές πλουτοπαραγωγικές πηγές. Στην πρώτη περίπτωση, η **εκμετάλλευση** της μισθωτής εργασίας παράγει αξία και υπεραξία. Στη δεύτερη περίπτωση, η δωρεάν **ιδιοποίηση** των αξιών χρήσης που παράγουν η απλήρωτη «εργασία» της φύσης και η απλήρωτη οικιακή εργασία συμβάλλει στο φθίνεμα του σταθερού και του μεταβλητού κεφαλαίου και, επομένως, στην αύξηση της υπεραξίας και του κέρδους. Έτσι, ακολουθώντας την ανάλυση του Jason Moore, μπορούμε να πούμε ότι ο καπιταλισμός βασίζεται στον κατακερματισμό των σχέσεων της καπιταλιστικής κοινωνίας με τη φύση: οι φυσικές δυνάμεις των μισθωτών εργατριών **εσωτερικεύονται** στην καπιταλιστική παραγωγή και

28. Το κεφάλαιο ιδιοποιείται επίσης δωρεάν τις παραγωγικές δυνάμεις που προκύπτουν από τη συνεργασία, τον καταμερισμό της εργασίας, την πρόοδο της επιστήμης και της τεχνικής. «Όπως μια αυξημένη εκμετάλλευση του φυσικού πλούτου πετυχαίνεται απλώς με μια μεγαλύτερη ένταση της εργασιακής δύναμης, έτσι και η επιστήμη και η τεχνική προικίζουν το λειτουργούν κεφάλαιο με μια δύναμη επέκτασης, ανεξάρτητη από το δοσμένο μέγεθός του... Με την καινούρια του μορφή το κεφάλαιο ιδιοποιείται δωρεάν την κοινωνική πρόοδο που συντελέστηκε πίσω από την πλάτη της παλιάς του μορφής» (Κ. Μαρξ, *ό.π.*, σ. 627). Επιπλέον, ιδιοποιείται δωρεάν τις παραγωγικές δυνάμεις της παρωχημένης εργασίας που έχει αντικειμενοποιηθεί στα μέσα εργασίας στον βαθμό που χρησιμοποιούνται ολόκληρα ενώ καταναλώνονται εν μέρει, δηλαδή στον βαθμό που συμμετέχουν στη δημιουργία του προϊόντος χωρίς να προσθέτουν σε αυτό αξία.

κυκλοφορία με τη μορφή του εμπορεύματος εργασιακή δύναμη ενώ οι δυνάμεις της μη-ανθρώπινης φύσης και οι φυσικές δυνάμεις των άμισθων οικιακών εργατριών μετατρέπονται σε «**εξωτερικότητες**» για να χρησιμοποιήσουμε τον προσφιλή όρο της καπιταλιστικής οικονομικής επιστήμης.

Είναι πιθανό να προβληθεί η αντίρρηση στην παραπάνω ανάλυση ότι συχνά οι φυσικές αξίες χρήσης έχουν τιμή, π.χ. μια υδατόπτωση που τροφοδοτεί ένα εργοστάσιο, δηλαδή μπορούν να πωληθούν και να αγοραστούν ή μπορεί να ενοικιαστούν για ένα συγκεκριμένο χρηματικό ποσό. Ο Μαρξ εξηγεί αυτή την πραγματικότητα βάσει του γεγονότος ότι, όπως αναφέρεται στο προηγούμενο απόσπασμα από τον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*, οι φυσικές δυνάμεις παρέχουν δωρεάν αξίες χρήσης που ανήκουν στα μέσα παραγωγής και αυξάνουν την παραγωγικότητα της εργασίας.²⁹

Ο καθορισμός της αξίας από τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο εργασίας επιβάλλεται

29. Στις περιπτώσεις που οι φυσικές αξίες χρήσης δεν αυξάνουν την παραγωγικότητα της εργασίας, όπως π.χ. ένα κομμάτι γης πάνω στο οποίο χτίζεται ένα εργοστάσιο, η τιμή της γης οφείλεται στο μονοπώλιο των ιδιοκτητών της πάνω σε αυτή, που τους επιτρέπει, όπως γλαφυρά περιγράφει ο Μαρξ, να εισπράττουν «έναν καθορισμένο φόρο σε χρήμα» από τους καπιταλιστές βιομήχανους, ο οποίος αποσπάται από την παραγόμενη υπεραξία.

λεται με το φτήνεμα των εμπορευμάτων και με τον εξαναγκασμό τα εμπορεύματα αυτά να τα παράγουν κάτω από τις ίδιες ευνοϊκές συνθήκες. Διαφορετικά έχει, όμως, το ζήτημα με το πρόσθετο κέρδος του εργοστασιάρχη, που χρησιμοποιεί την υδατόπτωση. Η αυξημένη παραγωγική δύναμη της εργασίας που χρησιμοποιεί δεν πηγάει ούτε από το κεφάλαιο, ούτε από την ίδια την εργασία, ούτε από την απλή χρησιμοποίηση μιας δύναμης που διαφέρει από το κεφάλαιο και την εργασία, που είναι όμως ενσωματωμένη στο κεφάλαιο. Πηγάει από τη μεγαλύτερη φυσική παραγωγική δύναμη της εργασίας που συνδέεται με τη χρησιμοποίηση μιας φυσικής δύναμης, όχι όμως μιας φυσικής δύναμης που βρίσκεται στη διάθεση όλων των κεφαλαίων στην ίδια σφαίρα παραγωγής, όπως λ.χ. η ελαστικότητα του ατμού, μιας δύναμης επομένως, που η χρησιμοποίησή της δεν είναι αυτονόητη από τη στιγμή που τοποθετείται κεφάλαιο σ' αυτήν τη σφαίρα. Αλλά πηγάει από μια μονοπωλήσιμη φυσική δύναμη, που, όπως η υδατόπτωση, βρίσκεται στη διάθεση εκείνων μόνο, που διαθέτουν ιδιαίτερα κομμάτια γης μαζί με όλα όσα βρίσκονται πάνω σ' αυτά.³⁰

30. Κ. Μαρξ, *ό.π.*, σ. 802.

Η υδατόπτωση όπως η γη γενικά, όπως όλες οι φυσικές δυνάμεις, δεν έχει αξία, γιατί δεν υπάρχει σ' αυτήν υλοποιημένη [κοινωνική αφηρημένη] εργασία, και γι' αυτό δεν έχει τιμή, που κανονικά δεν είναι παρά η εκφρασμένη με χρήμα αξία. Εκεί που δεν υπάρχει αξία δεν υπάρχει επίσης αυτονομία τίποτα που να μπορεί να εκφράζεται με χρήμα. Η τιμή αυτή δεν είναι παρά η κεφαλαιοποιημένη πρόσδοδος. Η γαιοκτησία δίνει στον ιδιοκτήτη τη δυνατότητα να συλλαμβάνει και να ιδιοποιείται τη διαφορά ανάμεσα στο ατομικό κέρδος και στο μέσο κέρδος, το ιδιοποιημένο αυτό κέρδος, που ανανεώνεται κάθε χρόνο, μπορεί να κεφαλαιοποιηθεί και τότε να εμφανίζεται σαν τιμή της ίδιας της φυσικής δύναμης.³¹

Βασισμένοι πάνω στην ανάλυση του Μαρξ φτάσαμε πια στο σημείο όπου μπορούμε να εξηγήσουμε τι συμβαίνει όταν πλέον η καπιταλιστική εκμετάλλευση των φυσικών δυνάμεων οδηγεί στην καταστροφή τους, όπως π.χ. συμβαίνει κατά την εξάντληση της γης που καλλιεργείται, την αποψίλωση των δασών, τη μόλυνση των υδάτων ή την εξάντληση των εύκολα εξορυσσόμενων ορυκτών καυσίμων. Τότε, σύμφωνα με τον Μαρξ απαιτείται αυξημένη δαπάνη κεφαλαίου για να επιτευχθεί η ίδια παραγωγή, επομένως αυτή ακριβαίνει και η κερδοφορία πέφτει.

Αν λοιπόν μπαίνει στην παραγωγή μια... φυσική δύναμη, που στην αρχή δεν κοστίζει τίποτα, δεν υπολογίζεται στον καθορισμό της τιμής του προϊόντος, όσον καιρό το προϊόν που παράγεται με τη βοήθειά της καλύπτει τη ζήτηση. Αν, όμως, στην πορεία της ανάπτυξης θα χρειαστεί να παραχθεί ένα μεγαλύτερο προϊόν, από το προϊόν που μπορεί να παραχθεί με τη βοήθεια αυτής της φυσικής δύναμης, θα πρέπει, επομένως, αυτό το

συμπληρωματικό προϊόν να παραχθεί χωρίς τη βοήθεια αυτής της φυσικής δύναμης, ή με τη συμβολή του ανθρώπου, της ανθρώπινης εργασίας. Έτσι μπαίνει στο κεφάλαιο ένα νέο συμπληρωματικό στοιχείο. Επομένως, γίνεται σχετικά μεγαλύτερη δαπάνη κεφαλαίου για να αποκτηθεί το ίδιο προϊόν. Όταν όλοι οι άλλοι όροι μένουν αμετάβλητοι, ακριβαίνει η παραγωγή.³²

Προφανώς, το ίδιο ισχύει και όταν μειώνεται η παραγωγικότητα των φυσικών δυνάμεων λόγω της κατασπατάλησής τους στα πλαίσια της καπιταλιστικής παραγωγής. Τότε θυμούνται οι καπιταλιστές ότι πρέπει να γίνει «ορθολογική διαχείριση των φυσικών πόρων» που υποτίθεται κατασπαταλήθηκαν λόγω της έλλειψης δικαιωμάτων ιδιοκτησίας πάνω τους, ως συνέπεια της περιβόητης «τραγωδίας των κοινών», σύμφωνα με την οποία «οι κοινοί πόροι υφίστανται κατάχρηση, επειδή κανένας δεν χρεώνεται για τις βλαπτικές συνέπειες που προκαλεί κατά τη χρήση τους». Φυσικά, οι εν λόγω θεωρίες των «οικονομικών του περιβάλλοντος» είναι απολογητικά φληναφήματα που δεν έχουν κανέναν άλλο στόχο εκτός από τη **μετακύλιση του αυξημένου κόστους του κεφαλαίου στους προλετάριους μέσω της επιβολής καταναλωτικών φόρων και της παροχής επιδοτήσεων για την υιοθέτηση «φιλικών προς το περιβάλλον τεχνολογιών» από τις καπιταλιστικές επιχειρήσεις**, με άλλα λόγια τη μεταφορά του αυξημένου κόστους του κεφαλαίου στην εργατική τάξη μέσω της κρατικής φορολογίας και των τεράστιων τελών στους λογαριασμούς των υπηρεσιών κοινής ωφελείας.

Ξεκινώντας από εδώ θα περάσουμε στη συνέχεια στην αναλυτικότερη κριτική των «λύσεων» στη λεγόμενη «οικολογική κρίση» που προτείνονται από τα «οικονομικά του περιβάλλοντος».

31. Κ. Μαρξ, *ό.π.*, σ. 806.

32. Κ. Μαρξ, *ό.π.*, σ. 917.

Περί των «ορίων στην ανάπτυξη», της «οικονομίας σταθερής κατάστασης», της «βιώσιμης ανάπτυξης» και άλλων καπιταλιστικών ιδεολογημάτων

Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '80, η θέση ότι το «φυσικό κεφάλαιο» μπορεί να υποκατασταθεί πλήρως από το παραγμένο κεφάλαιο ήταν κυρίαρχη μέσα στην «οικονομική επιστήμη» (δηλαδή την απολογητική καπιταλιστική ιδεολογία).³³ Ωστόσο, ήδη από τη δεκαετία του '70 είχαν αρχίσει να εκφράζονται μέσα στους κόλπους του καπιταλιστικού πανεπιστημίου οι πρώτες κριτικές τοποθετήσεις απέναντι σε αυτή. Το έναυσμα δόθηκε το 1971 με τη δημοσίευση της εργασίας του Forrester για την «αστεακή και την παγκόσμια δυναμική» η οποία χρησιμοποίησε μαθηματικά μοντέλα για να αποδείξει ότι η οικονομική ανάπτυξη οδηγεί σε εξάντληση των φυσικών πόρων και, συνεπώς, η εκβιομηχάνιση των «αναπτυσσόμενων» χωρών είναι ανέφικτη και ανεπιθύμητη γιατί οδηγεί εκ των πραγμάτων σε ασθένειες, κοινωνικές συγκρούσεις κ.λπ.³⁴ Πάνω σε αυτή τη μελέτη βασίστηκε η έκθεση *Limits to Growth* που χρηματοδοτήθηκε από την Volkswagen, δημοσιεύτηκε από τη *Λέσχη της Ρώμης*³⁵ το 1972 και πούλησε 30 εκατομμύρια αντίτυπα, η οποία κατέληγε σε παρόμοια συμπεράσματα. Τέλος, ο οικονομολόγος Herman Daly πρότεινε το 1977 τη δημιουργία μιας «οικονομίας σταθερής κατάστασης». Σύμφωνα με αυτή την πρό-

ταση, η καπιταλιστική οικονομία θα πρέπει να βρίσκεται σε μια κατάσταση ισορροπίας σταθερού μεγέθους, στην οποία η ανταλλαγή της ύλης και της ενέργειας με τη φύση θα πραγματοποιείται με χαμηλούς ρυθμούς, κατ' αναλογία με τους ζωντανούς οργανισμούς. Ο εν λόγω απολογητής του καπιταλισμού υποστήριξε ότι δεν είναι δυνατό να έχει όλος ο πλανήτης το βιοτικό επίπεδο των αναπτυγμένων χωρών και ότι θα πρέπει να τεθούν όρια στον παγκόσμιο πληθυσμό προκειμένου να μην «ξεπεραστούν τα φυσικά όρια επιβίωσης της ανθρωπότητας».

Δεν είναι τυχαίο ότι τα εν λόγω ιδεολογήματα διαμορφώθηκαν εν μέσω της βαθιάς κρίσης αναπαραγωγής των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων που είχε ξεσπάσει τη δεκαετία του '70 μετά από το ξέσπασμα κοινωνικών και ταξικών αγώνων σε κάθε σφαίρα της παραγωγής και της καθημερινής ζωής, μια κρίση που αντιμετωπίστηκε εκείνη την περίοδο μέσω του μονεταρισμού, μιας πολιτικής ευρείας απαξίωσης σταθερού και μεταβλητού κεφαλαίου. Χαρακτηριστικό είναι το ακόλουθο απόσπασμα από τον Forrester: «καθώς οι φτωχοί αυξάνονται, η πολιτική δύναμή τους γίνεται αισθητή. Το βραχυπρόθεσμο συμφέρον τους κυριαρχεί στη μακροπρόθεσμη ευημερία... Αν αυτή η πολιτική δύναμη είναι πολύ μεγάλη, οι αυξανόμενοι φόροι και η επιταχυνόμενη παρακμή μπορούν να συνεχίσουν μέχρι του σημείου που η αστεακή ζώνη αρχίζει να καταρρέει οικονομικά και όλες οι πληθυσμιακές τάξεις να παρακμάζουν».³⁶ Η δε έκθεση της *Λέσχης της Ρώμης* επεσήμαινε πως «η υπόσχεση ότι η συνέχιση των σημερινών μοντέλων ανάπτυξης θα οδηγήσει στην ισότητα των ανθρώπων» είναι μύθος. Είναι, επομένως, ξεκάθαρο ότι στόχος των εν λόγω ιδεολόγων του κεφαλαίου ήταν η προώθηση μιας στρατηγικής που θα ακύρωνε τη σοσιαλδημοκρα-

33. Π. Ψαρρέας, Καπιταλισμός, οικολογική κρίση, οικολογία και η οικοσοσιαλιστική προοπτική, *Θέσεις* 105, 2008.

34. J. W. Forrester, *World Dynamics*, Wright-Allen Press, 1971.

35. D.H Meadows, D.L Meadows, J. Randers, *The Limits to Growth*, Pan Books, 1974. Η *Λέσχη της Ρώμης* είναι μια παγκόσμια δεξαμενή σκέψης στην οποία συμμετέχουν μέλη βασιλικών οικογενειών, «επιφανείς» αστοί οικονομολόγοι και επιστήμονες, μέλη του πολιτικού προσωπικού από διάφορα καπιταλιστικά κράτη, ιδιώτες μεγαλοκαπιταλιστές κ.λπ.

36. Αναφέρεται στο κείμενο της Μαρίας Μαρκαντωνάτου, Η προβληματοποίηση της ανάπτυξης στο πλαίσιο δύο κρίσεων, που δημοσιεύτηκε στο 128^ο τεύχος του περιοδικού *Θέσεις* τον Ιούλιο του 2014.

τική υπόσχεση για κοινωνική ευημερία μέσω της «οικονομικής ανάπτυξης», δεδομένου ότι αυτή η υπόσχεση είχε περιέλθει εκείνη την περίοδο σε βαθιά κρίση.³⁷

Αν η ιδεολογία της «σταθερής κατάστασης», δηλαδή της οικονομικής στασιμότητας, αντιστοιχούσε στη μονεταριστική πολιτική καταπολέμησης του πληθωρισμού που εφαρμόστηκε στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του '70, δεν θα μπορούσε εντούτοις να είναι το ίδιο χρήσιμη κατά τις ανοδικές περιόδους του καπιταλιστικού κύκλου συσσώρευσης. Στα τέλη της δεκαετίας του '80, χαρακτήριζε μια νέα στρατηγική καπιταλιστικής συσσώρευσης μέσω της οποίας επιχειρείται η άρση των «οικολογικών αντιφάσεων» του καπιταλισμού. Πρόκειται για τη στρατηγική της «βιώσιμης ανάπτυξης» που παρουσιάστηκε για πρώτη φορά το 1987 στη μελέτη *Το κοινό μας μέλλον* που συντάχθηκε από την Παγκόσμια Επιτροπή για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη.³⁸ Σύμφωνα με τη μελέτη αυτή, η «βιώσιμη ανάπτυξη» είναι «η ανάπτυξη η οποία ικανοποιεί τις ανάγκες της παρούσας γενιάς

χωρίς να υπονομεύει τις δυνατότητες των μελλοντικών γενεών να ικανοποιήσουν τις δικές τους».³⁹ Η πρόεδρος της επιτροπής και πρωθυπουργός της Νορβηγίας εκείνη την εποχή Gro Harlem Brundtland επικαλέστηκε σε μια ομιλία της τον επόμενο χρόνο την «ανάγκη για μια ηθική που θα συνδέει την οικονομική ανάπτυξη με την περιβαλλοντική προστασία».

Όπως αναφέραμε στην προηγούμενη ενότητα, η ρητορική της «βιώσιμης ανάπτυξης» απέδωσε την κατασπατάληση και τη μείωση της παραγωγικότητας των φυσικών πόρων στην έλλειψη δικαιωμάτων ιδιοκτησίας επί αυτών. Η «λύση» που προτάθηκε βασίστηκε στη θεωρία των «οικονομικών του περιβάλλοντος» που ανέπτυξε ο νομπελίστας οικονομολόγος R. H. Coase σύμφωνα με την οποία: «σε περίπτωση ρύπανσης ενός πόρου ελεύθερης πρόσβασης, εάν παραχωρηθεί το δικαίωμα ιδιοκτησίας σε ένα από τα εμπλεκόμενα μέρη, τουτέστιν στον ρυπαίνοντα ή στον αποδέκτη της ρύπανσης, θα αναπτυχθεί

37. Η σχέση των ιδεολογημάτων αυτών με τη σημερινή συζήτηση περί «αποανάπτυξης» θα εξεταστεί παρακάτω.

38. Βλ. Π. Ψαρρέας, *ό.π.*

39. Είναι πραγματικά εκπληκτικό το γεγονός ότι ο ορισμός που έδωσε η εν λόγω καπιταλιστική δεξαμενή σκέψης στην έννοια της «βιώσιμης ανάπτυξης» αποτελεί στην ουσία οικειοποίηση και εκτροπή της θέσης του Μαρξ που αναφέραμε παραπάνω (βλ. σημ. 24). Προφανώς, η κριτική της καπιταλιστικής ιδιοκτησίας έχει εξοβελιστεί πλήρως.

αυτόματα μηχανισμός συναλλαγής που θα οδηγήσει στο άριστο επίπεδο ρύπανσης» και στη μεγιστοποίηση του «καθαρού κοινωνικού οφέλους... καταλήγοντας στη βέλτιστη κατανομή των διατιθέμενων πόρων».⁴⁰

Ο απολογητικός χαρακτήρας της νεοκλασικής θεωρίας για το περιβάλλον

Για να κατανοήσουμε καλύτερα το πλαίσιο στο οποίο διατυπώθηκε το προαναφερθέν θεώρημα είναι απαραίτητο να κάνουμε μια σύντομη παρέκβαση και να αναφερθούμε στην κυρίαρχη καπιταλιστική οικονομική ιδεολογία, τη νεοκλασική οικονομική θεωρία. Αντικείμενο της νεοκλασικής οικονομικής θεωρίας είναι η μελέτη της βέλτιστης κατανομής και χρήσης των «σπάνιων διαθέσιμων πόρων» για την ικανοποίηση των αναγκών και των επιθυμιών των οικονομικών υποκειμένων. Βασικές παραδοχές της νεοκλασικής θεωρίας είναι οι ακόλουθες: α) η κοινωνία αποτελείται από ανεξάρτητα οικονομικά υποκείμενα (άτομα / επιχειρήσεις) τα οποία β) λαμβάνουν ορθολογικά αποφάσεις σύμφωνα με τις προτιμήσεις τους με στόχο τη μεγιστοποίηση του ατομικού τους οφέλους (ωφελιμισμός)· γ) οι τιμές των αγαθών αποτελούν δείκτες της σπανιότητάς τους σε σχέση με τις προτιμήσεις των οικονομικών υποκειμένων.

Μόνο και μόνο αυτή η περιγραφή δείχνει τον ψευδή και ιδεολογικό χαρακτήρα της νεοκλασικής θεωρίας: οι καπιταλιστικές σχέσεις εξουσίας εξαφανίζονται εφόσον θεωρείται δεδομένο ότι τα οικονομικά υποκείμενα (άτομα και επιχειρήσεις) λαμβάνουν αποφάσεις ανεξάρτητα το ένα από το άλλο, η κοινωνία μετατρέπεται σε ένα άθροισμα ατόμων και επιχειρήσεων χωρίς να αναγνωρίζεται η ύπαρξη συλλογικών υποκειμένων και τάξεων, οι ιστορικές κοινωνικές σχέσεις παραγωγής και επικοινωνίας μετατρέπονται σε μια α-ιστορική και αιώνια φυσική τάξη πραγμάτων κ.ο.κ. Πέραν της γενικής κριτικής που μπορεί

να ασκηθεί στη νεοκλασική θεωρία, το ζήτημα της κατασπατάλησης των φυσικών πόρων και δυνάμεων αναδεικνύει επίσης τις ενδογενείς λογικές αντιφάσεις της. Εφόσον τα «αγαθά» αυτά σπαταλήθηκαν και έγιναν «σπάνια» θα έπρεπε σύμφωνα με τη νεοκλασική θεωρία να τους είχαν αποδοθεί τιμές από τα «οικονομικά υποκείμενα». Ωστόσο, αυτό δεν συνέβη. Για να δικαιολογήσουν την απόλυτη αποτυχία της νεοκλασικής θεωρίας, οι αστοί οικονομολόγοι έχουν εισάγει την *ad hoc* έννοια της «αποτυχίας της αγοράς», που στην πραγματικότητα δυναμιτίζει τα ίδια τα μεθοδολογικά θεμέλιά της.

Το θεώρημα του Coase είναι ουσιαστικά μια απόπειρα διάσωσης της νεοκλασικής θεωρίας καθώς αποδίδει τις «αποτυχίες της αγοράς» στην έλλειψη σαφούς απόδοσης δικαιωμάτων ιδιοκτησίας (δυνατότητας μεταβίβασης, αποκλειστικότητας κ.λπ.) πάνω στους φυσικούς πόρους. Αν εξετάσουμε π.χ. την περίπτωση μιας επιχείρησης που ρυπαίνει και της τοπικής κοινότητας που υφίσταται τη ρύπανση, σύμφωνα με το θεώρημα του Coase θα πρέπει να αποδοθεί το δικαίωμα ιδιοκτησίας στο ένα από τα δύο εμπλεκόμενα μέρη ώστε να ξεκινήσει στη συνέχεια μια διαδικασία διαπραγμάτευσης που θα οδηγήσει τελικά στη βέλτιστη κατανομή των πόρων (αν τα κόστη συναλλαγής είναι μηδενικά). Η παρέμβαση του κράτους και των διεθνών οργανισμών για την «κοστολόγηση» των «περιβαλλοντικών εξωτερικοτήτων» και την απόδοση δικαιωμάτων ιδιοκτησίας πάνω στη ρύπανση, π.χ. πάνω στις εκπομπές αερίων θερμοκηπίου, θεμελιώθηκε πάνω σε αυτή την ιδεολογική βάση.

Για να δείξουμε το πόσο γελοίο είναι το θεώρημα του Coase θα χρησιμοποιήσουμε το, συνηθισμένο στα οικονομικά εγχειρίδια, παράδειγμα του χημικού εργοστασίου που ρυπαίνει μια λίμνη στην οποία ψαρεύουν οι ψαράδες ενός χωριού που βρίσκεται στις όχθες της. Έστω π.χ. ότι το χημικό εργοστάσιο βγάζει κέρδος 130 ευρώ τη μέρα αν δεν φιλτράρει τα απόβλητα, το οποίο πέφτει στα

40. Π. Ψαρρέας, *ό.π.*

100 ευρώ στην αντίθετη περίπτωση. Έστω ότι οι ψαράδες βγάζουν κέρδος 100 ευρώ τη μέρα αν η λίμνη είναι καθαρή και 50 ευρώ αν το εργοστάσιο δεν φιλτράρει τα απόβλητα. Αν αποδοθεί το δικαίωμα ιδιοκτησίας (ρύπανσης της λίμνης) στο εργοστάσιο, οι ψαράδες σύμφωνα με το θεώρημα Coase θα μπορούσαν να πληρώνουν 40 ευρώ τη μέρα το εργοστάσιο ώστε αυτό να φιλτράρει τα απόβλητα και έτσι αυτοί να βγάζουν κέρδος 60 ευρώ τη μέρα και το εργοστάσιο 140 ευρώ τη μέρα. Έτσι και τα δύο μέρη θα έβγαιναν κερδισμένα κατά 10 ευρώ και το «κοινωνικό όφελος» θα ήταν 200 ευρώ. Αν αποδοθεί το δικαίωμα ιδιοκτησίας (καθαρής λίμνης) στους ψαράδες, το εργοστάσιο θα πρέπει να τους αποζημιώσει για τα 50 ευρώ που χάνουν. Τότε, σύμφωνα με το θεώρημα, θα προτιμούσε να φιλτράρει τα απόβλητα χάνοντας 30 ευρώ τη μέρα αντί για 50, οπότε τόσο αυτό όσο και οι ψαράδες θα κέρδιζαν από 100 ευρώ τη μέρα και το «κοινωνικό όφελος» θα ήταν 200 ευρώ.

Η πιο χοντρή αυθαιρεσία της νεοκλασικής διαπραγμάτευσης του ζητήματος έγκειται στην οικονομική αποτίμηση της ρύπανσης βάσει της απώλειας εισοδήματος των ψαράδων και, κυριότερα, **στην ταύτιση του κοινωνικού οφέλους με το καπιταλιστικό κέρδος**. Η ταύτιση του κοινωνικού οφέλους με το κέρδος αποκρύπτει και δικαιώνει την καπιταλιστική εκμετάλλευση και αποτελεί έκφραση όχι μόνο της αδιαφορίας απέναντι στις κοινωνικές ανάγκες αλλά και της καπιταλιστικής απαξίωσης της φύσης όπως δείξαμε παραπάνω. Η φυσική αναδημιουργία ενός αγαθού όπως η λίμνη μπορεί να απαιτεί δεκάδες ή εκατοντάδες χρόνια (ή να μην είναι καν δυνατή αν π.χ. επέλθει ο θάνατος όλων των ζωντανών οργανισμών στη λίμνη). Επομένως, η αποτίμηση μιας τέτοιας καταστροφής με όρους αξίας είναι ένδειξη ακραίας αποξένωσης της φύσης από την κοινωνία και δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να μετρηθεί ποσοτικά με την απώλεια εισοδήματος που θα έχουν βραχυπρόθεσμα οι ψαράδες. Πόσο μάλλον αν εξετάζαμε έναν φυσικό πόρο μεγαλύτερης

γεωγραφικής κλίμακας: τους ωκεανούς, τον ατμοσφαιρικό αέρα ή τη βιοποικιλότητα.⁴¹ Η οικονομικά βέλτιστη ισορροπία σε σχέση με το νεοκλασικό «κοινωνικό όφελος» που αποτιμάται σε χρήμα μπορεί κάλλιστα να αντιστοιχεί στο πιο ακραίο σενάριο ρύπανσης αν τα νούμερα στο παραπάνω παράδειγμα είχαν επιλεγεί (εξίσου αυθαίρετα) διαφορετικά.

Παραπέρα, το εν λόγω νεοκλασικό σχήμα αποκλείει κάθε σχέση του ανθρώπου με τη φύση που δεν σχετίζεται με την καπιταλιστική συσσώρευση και την παραγωγή κέρδους, εφόσον είναι παντελώς αδιάφορο ως προς τις συνέπειες που θα έχει η καταστροφή ενός φυσικού πόρου σε όσους τον απολαμβάνουν και τον χρησιμοποιούν έξω από αυτό το πλαίσιο. Ακόμη κι αν χάριν της συζήτησης αποδεχόταν κανείς την οικονομική αποτίμηση της ρύπανσης, η εν λόγω διαπραγμάτευση αντιμετωπίζει τα δύο μέρη ως ισότιμα από την άποψη της οικονομικής ισχύος. Δεν υπάρχει τίποτα πιο μακριά από την πραγματικότητα: είναι αδύνατο π.χ. να συγκεντρώσουν όσοι αγωνίζονται ενάντια στην εξόρυξη χρυσού στις Σκουριές ένα χρηματικό πόσο τέτοιου ύψους με το οποίο θα μπορούσαν να πληρώσουν την Eldorado Gold για να μην επεκτείνει τις μεταλλευτικές της δραστηριότητες (και είναι γελοίο ακόμη και να το σκεφτεί κανείς).

41. Στις προηγούμενες ενότητες δείξαμε γιατί η μη-ανθρώπινη φύση δεν έχει αξία στον καπιταλισμό καθώς και τον τρόπο με τον οποίο η μονοπώλησή της στο πλαίσιο της καπιταλιστικής ιδιοκτησίας της αποδίδει τιμή.

Η στρατηγική της «βιώσιμης ανάπτυξης»

Η λεγόμενη «πάλη ενάντια στη μόλυνση», από την κρατιστική και ρυθμιστική της άποψη πρόκειται καταρχήν να δημιουργήσει καινούριες ειδικεύσεις, υπουργικές υπηρεσίες, jobs, γραφειοκρατική πρόοδο. Και η αποτελεσματικότητά της θα μετρηθεί εξολοκλήρου με τέτοια μέσα. Δεν μπορεί να αναχθεί σε πραγματική βούληση παρά μόνο μετασχηματίζοντας ριζικά το υπάρχον παραγωγικό σύστημα.

Γκυ Ντεμπόρ, Ο Άρρωστος Πλανήτης

Πάνω σε αυτή τη βάση αρθρώθηκε λοιπόν η στρατηγική της «βιώσιμης ανάπτυξης» η οποία επιχειρεί να «εσωτερικεύσει τις εξωτερικές περιβαλλοντικές οικονομίες». Τα κύρια εργαλεία που χρησιμοποιούν προς αυτή την κατεύθυνση το καπιταλιστικό κράτος και οι υπερεθνικοί οργανισμοί του κεφαλαίου είναι τα εξής:

- **Καταβολή επιδοτήσεων προς τις επιχειρήσεις που ρυπαίνουν για να υιοθετήσουν τεχνολογίες που περιορίζουν τη ρύπανση.** Οι επιδοτήσεις αυτές προέρχονται είτε από την άμεση φορολογία των μισθωτών εργατών είτε από την έμμεση φορολογία στην κατανάλωση. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το χαράτσι για τις ανανεώσιμες πηγές ενέργειας που πληρώνουμε στους λογαριασμούς της ΔΕΗ. Όπως αναφέραμε προηγουμένως, με αυτό τον τρόπο το κράτος μετακυλίζει το αυξημένο κόστος του σταθερού κεφαλαίου, που προέρχεται από τη μείωση της παραγωγικότητας των φυσικών δυνάμεων ή την εξάντληση των φυσικών πόρων, στην εργατική τάξη, η οποία πληρώνει το μεγαλύτερο μέρος της άμεσης και της έμμεσης φορολογίας. Έτσι αυξάνεται το ποσοστό της υπεραξίας και συγκρατείται η μείωση του ποσοστού του κέρδους.

- **Πώληση αδειών ρύπανσης και δημιουργία χρηματιστηρίου εκπομπών διοξειδίου του άνθρακα.**⁴² Η δημιουργία της αγοράς εκπομπών διοξειδίου του άνθρακα θεσμοθετήθηκε το 1997 με το Πρωτόκολλο του Κιότο. Σύμφωνα με αυτό το πρωτόκολλο τίθενται ανώτατα όρια στις εκπομπές διοξειδίου του άνθρακα για κάθε χώρα. Αν μια χώρα ξεπεράσει το όριο εκπομπών θα πρέπει να αγοράσει άδεια για περισσότερες εκπομπές από κάποια άλλη χώρα που δεν το έχει ξεπεράσει. Στο εσωτερικό κάθε χώρας κατανέμονται οι άδειες εκπομπών διοξειδίου του άνθρακα στις μεγαλύτερες επιχειρήσεις που τις δημιουργούν. Αν μια επιχείρηση ξεπεράσει το όριο θα πρέπει να αγοράσει άδεια εκπομπών από κάποια άλλη επιχείρηση για να αποφύγει την επιβολή ενός υψηλού προστίμου. Έτσι, υποτίθεται ότι αν κάποια επιχείρηση επενδύσει σε «πράσινη τεχνολογία» μέσω της οποίας μπορεί να μειώσει τις εκπομπές διοξειδίου του άνθρακα θα μπορέσει στη συνέχεια να πουλήσει την αντίστοιχη άδεια στην αγορά και με αυτόν τον τρόπο να παραγάγει εισόδημα το οποίο θα καλύψει το κόστος της επένδυσης που έκανε. Επιπλέον, το πρωτόκολλο του Κιότο περιλαμβάνει τον **Μηχανισμό Καθαρής Ανάπτυξης** (ΜΚΑ) σύμφωνα με τον οποίο οι αναπτυσσόμενες χώρες και οι επιχειρήσεις που λειτουργούν σε αυτές μπορούν να αγοράσουν «πιστώσεις εκπομπών» μέσα από την υλοποίηση έργων «καθαρής ανάπτυξης» στις χώρες του Νότου, που έχουν χαμηλές εκπομπές τις οποίες δεν υποχρεούνται να μειώσουν. Εκτός από την αγορά ΜΚΑ που εποπτεύεται από τον ΟΗΕ υπάρχει και η Εθελοντική Αγορά Αντιστάθμισης

42. S. Böhm, M.C. Misoczky, S. Moog, Greening Capitalism? A Marxist Critique of Carbon Markets, *Organization Studies* 33(11), 2012.

Πρώτο επίπεδο ταξινόμησης	Δεύτερο επίπεδο ταξινόμησης
Πυρηνική ενέργεια	Εξόρυξη ουρανίου, πυρηνικά εργοστάσια, αποθήκευση πυρηνικών αποβλήτων
Εξόρυξη μεταλλευμάτων και οικοδομικών υλικών	Εξόρυξη και επεξεργασία μεταλλευμάτων, λατομεία, μεταλλευτικά απορρίμματα
Διαχείριση απορριμμάτων και αποβλήτων	Περιοχές εισαγωγών αποβλήτων, διάλυση πλοίων, ιδιωτικοποίηση της αποκομιδής των απορριμμάτων, αποτεφρωτήρια, υγειονομική ταφή, ανεξέλεγκτες χωματερές, βιομηχανικά απόβλητα
Βιομάζα και γη	Φυτείες δέντρων, αγορά γης, ξύλευση, αποψίλωση των δασών, μη ξυλώδη δασικά προϊόντα, γενετικά μεταλλαγμένοι οργανισμοί, αγροτοξικά φάρμακα, αγροκαύσιμα, καταστροφή μαγκρόβιων (ριζοφόρων) δασών από την καλλιέργεια γαρίδων, εντατική παραγωγή τροφίμων (μονοκαλλιέργειες και κτηνοτροφία), αλιεία
Ορυκτά καύσιμα και ενέργεια	Εξόρυξη πετρελαίου και φ. αερίου, πετρελαιοκηλίδες, εξόρυξη άνθρακα, συγκρούσεις γύρω από την κλιματική αλλαγή (μικρά νησιά και παγετώνες), μηχανισμός καθαρής ανάπτυξης, ανεμογεννήτριες, εξόρυξη φυσικού αερίου με υδραυλική ρηγμάτωση (fracking)
Υποδομές και δομημένα περιβάλλοντα	Σιδηρόδρομοι υψηλής ταχύτητας, αεροδρόμια, υπερ-έργα (megaprojects), ανάπτυξη και επέκταση των πόλεων
Διαχείριση του νερού	Φράγματα, μεταφορά νερού, αφαλάτωση, υδροφόρος ορίζοντας
Διατήρηση βιοποικιλότητας	Επεμβατικά είδη, αγώνες για τη διατήρηση της βιοποικιλότητας
Βιομηχανία	Εκπομπές εργοστασίων, βιομηχανική μόλυνση
Τουρισμός	Χτίσιμο τουριστικών εγκαταστάσεων

Πίνακας Ι. Τα πεδία των αγώνων ενάντια στην καπιταλιστική λεηλασία της φύσης

εκπομπών (ΕΑΑ) η οποία δεν βασίζεται στην παροχή αδειών και την επιβολή προστίμων που προβλέπει το Πρωτόκολλο του Κιότο.

Στην πράξη, τα δικαιώματα εκπομπών διοξειδίου του άνθρακα που δόθηκαν αρχικά στις αναπτυσσόμενες χώρες ήταν πολύ υψηλά ενώ στη συνέχεια πολλές μεγάλες επιχειρήσεις του Βορρά

αντί να μειώσουν τις εκπομπές διοξειδίου του άνθρακα για να πετύχουν τους στόχους του Κιότο έκαναν (και συνεχίζουν να κάνουν) επενδύσεις σε υποτιθέμενα έργα «καθαρής ανάπτυξης» στις χώρες του Νότου για να αγοράσουν «πιστώσεις εκπομπών». Κάποιες επιχειρήσεις, όπως η Land Rover, πλασάρουν μάλιστα την απάτη ότι δεν εκπέμπουν

διοξειδίου του άνθρακα επειδή έχουν κάνει επενδύσεις σε ανεμογεννήτριες ή σε βιοκαύσιμα σε λιγότερο αναπτυγμένες χώρες, αντισταθμίζοντας και «εξάγοντας» με αυτόν τον τρόπο τις δικές τους εκπομπές. Το ίδιο ισχύει και για ολόκληρες χώρες που εμφανίζονται ότι συμμορφώνονται με τους στόχους του Κιότο λόγω της αγοράς «πιστώσεων εκπομπών». Αντί λοιπόν να λειτουργήσουν προς την κατεύθυνση της μείωσης των εκπομπών διοξειδίου του άνθρακα, οι αγορές εκπομπών προωθούν τις καπιταλιστικές επενδύσεις των αναπτυγμένων χωρών στις χώρες του Νότου και αποτελούν ένα ακόμα πεδίο κερδοφορίας. Όταν δε τα λεγόμενα έργα «καθαρής ανάπτυξης» στον Νότο δεν αυξάνουν τις συνολικές εκπομπές διοξειδίου του άνθρακα στον πλανήτη, λόγω της επέκτασης της βιομηχανικής δραστηριότητας, δημιουργούν με τη σειρά τους άλλα περιβαλλοντικά προβλήματα, όπως π.χ. την εξάντληση της γονιμότητας του εδάφους που οδηγεί στην αύξηση της τιμής των τροφίμων λόγω των επενδύσεων σε βιοκαύσιμα,⁴³ την αύξηση της χρήσης χημικών λιπασμάτων από τους αγρότες του Νότου γιατί στερούνται τα φυσικά λιπάσματα που πλέον χρησιμοποιούνται ως βιοκαύσιμα, τη μείωση της βιοποικιλότητας με την καταστροφή ολόκληρων βιότοπων και την εξολόθρευση μεγάλων πληθυσμών πουλιών λόγω της εγκατάστασης αιολικών πάρκων κ.ο.κ.

- **Ανάπτυξη της πράσινης καταναλωτικής αγοράς και του οικοτουρισμού.** Μέσω αυτής της τακτικής επιχειρείται η ένταξη και ενσωμάτωση των ανησυχιών γύρω από το ζήτημα της κατα-

σπατάλης και της καταστροφής των φυσικών πόρων στην λεγόμενη πράσινη κατανάλωση που αναγνωρίζεται ως μια πολλά υποσχόμενη καπιταλιστική αγορά. Ειδικά ο οικοτουρισμός έχει οδηγήσει σε τουριστική υπερεκμετάλλευση περιοχών του καπιταλιστικά υπανάπτυκτου κόσμου. Τα δε προγράμματα περιβαλλοντικής προστασίας στις χώρες του Νότου οδηγούν συχνά στη βίαιη εκδίωξη τοπικών πληθυσμών που χάνουν την πρόσβασή τους στη γη και τους φυσικούς πόρους, φαινόμενο που εντάσσεται στις συνεχιζόμενες διαδικασίες πρωταρχικής συσσώρευσης στην καπιταλιστική περιφέρεια.⁴⁴

- **Προώθηση της ιδεολογίας της «καταναλωτικής ευθύνης» και της «οικολογικής συμπεριφοράς».** Η ιδεολογία αυτή εξυπηρετεί τη μεταβίβαση της ευθύνης από τις καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις στις ατομικές συμπεριφορές και αποτελεί εμπόδιο στην ανάπτυξη συλλογικών κινητοποιήσεων ενάντια στην κατασπατάληση των φυσικών πόρων.

Επομένως, όπως προσπαθήσαμε να δείξουμε, η καπιταλιστική περιβαλλοντική πολιτική στρέφεται στην πραγματικότητα ενάντια στη φύση και την ικανοποίηση των κοινωνικών αναγκών αναπαράγοντας τον διαχωρισμό και την αποξένωση της φύσης από την κοινωνία. Εκτός από τη μετακύλιση του κόστους της περιβαλλοντικής υποβάθμισης στους προλετάρους, η καπιταλιστική περιβαλλοντική πολιτική στοχεύει επίσης στη δημιουργία νέων προϊόντων και υπηρεσιών, νέων οδών για επικερδείς καπιταλιστικές επενδύσεις.

43. Ακόμη και τεχνοκράτες των Ηνωμένων Εθνών έχουν αποκαλέσει την κατασκευή βιοκαυσίμων ως «έγκλημα κατά της ανθρωπότητας» λόγω της συμβολής τους στη διατροφική κρίση (αναφέρεται στο Π. Ψαρρέας, *ό.π.*).

44. Ε. Αποστολοπούλου, *ό.π.* Στο ίδιο άρθρο γίνεται αναφορά στην πρώτη «προστατευόμενη περιοχή» στο κόσμο, το εθνικό πάρκο Yellowstone στις ΗΠΑ το οποίο εγκαθιδρύθηκε το 1872. Η δημιουργία του Yellowstone είχε ως στόχο την εκδίωξη των γηγενών πληθυσμών και τον θάνατο εκατοτάδων Ινδιάνων.

Αγώνες ενάντια στην καπιταλιστική λεηλασία της φύσης⁴⁵

Από τη δεκαετία του 1970 και μετά έχουν ξεσπάσει κοινωνικοί αγώνες ενάντια στην καπιταλιστική εκμετάλλευση, λεηλασία και απαξίωση της φύσης σε ολόκληρο τον πλανήτη, τις συνέπειες της οποίας κατά κύριο λόγο υφίστανται, αφενός, τα πιο υποτιμημένα κομμάτια της εργατικής τάξης⁴⁶ και, αφετέρου, ιθαγενείς πληθυσμοί που χάνουν την πρόσβασή τους στα μέσα αυτοσυντήρησής τους στο πλαίσιο της συνεχιζόμενης διαδικασίας πρωταρχικής συσσώρευσης, δηλαδή της καταστροφής των προκαπιταλιστικών γηγενών κοινοτήτων, της επέκτασης των καπιταλιστικών σχέσεων σε κάθε γωνιά του πλανήτη και της προλεταριοποίησης των ιθαγενών. Οι αγώνες αυτοί ξεσπούν κατά μήκος ολόκληρης της αλυσίδας της καπιταλιστικής παραγωγής εμπορευμάτων, από την εξόρυξη των φυσικών πόρων, τη βιομηχανική μεταποίησή τους μέχρι τη μεταφορά και την απόθεση των απορριμμάτων και των αποβλήτων, καθώς οι αγωνιζόμενες κοινότητες υπερασπίζονται το φυσικό περιβάλλον και τη ζωή τους. Παρότι έχουν αρχικά έναν τοπικό χαρακτήρα εξελίσσονται συχνά σε γεγονότα εθνικής ή ακόμη και διεθνούς εμβέλειας ως προς την οργάνωση και την απήχησή τους.

45. Τα στοιχεία που παρατίθενται σε αυτή την ενότητα προέρχονται από το άρθρο J. Martinez-Alier, L. Temper, D. Del Bene and A. Scheidel, *Is there a global environmental justice movement?*, *The Journal of Peasant Studies* 43(3), 2016 εκτός αν σημειώνεται διαφορετικά.

46. Συνήθως, τα τοξικά απόβλητα απορρίπτονται κοντά σε περιοχές όπου ζουν φτωχοί προλετάριοι. Τη δεκαετία του '80 είχαν ξεσπάσει στις Ηνωμένες Πολιτείες πολλές κινητοποιήσεις αφροαμερικάνων προλετάρων ενάντια στην επιλεκτικά δυσανάλογη απόρριψη των τοξικών αποβλήτων δίπλα στις γειτονιές τους. Οι αγώνες αυτοί ονομάστηκαν αγώνες για την «περιβαλλοντική δικαιοσύνη» (environmental justice).

Ορισμένα στατιστικά στοιχεία για τους αγώνες

Ο Άτλαντας «Περιβαλλοντικής Δικαιοσύνης» (EJAtlas) περιλαμβάνει τον Πίνακα I, στον οποίο παρουσιάζονται τα κύρια πεδία στα οποία έχουν ξεσπάσει κοινωνικοί αγώνες ενάντια στη λεηλασία της φύσης τα τελευταία 40 χρόνια. Στην πρώτη στήλη αναγράφονται οι πιο γενικές κατηγορίες, οι οποίες αναλύονται περαιτέρω στη δεύτερη στήλη. Όσον αφορά τη συχνότητά τους, οι περισσότεροι αγώνες έχουν ξεσπάσει γύρω από την εξόρυξη μεταλλευμάτων (21%), την εξόρυξη ορυκτών καυσίμων (19%), τις εδαφικές διεκδικήσεις (17%) και τη διαχείριση του νερού (14%), ειδικά γύρω από την κατασκευή υδροηλεκτρικών φραγμάτων. Επομένως, οι περισσότεροι αγώνες εντοπίζονται στη φάση της εξόρυξης των φυσικών πόρων που είναι απαραίτητοι για την καπιταλιστική παραγωγή. Όσον αφορά τη γεωγραφική τους τοποθεσία, οι περισσότεροι αγώνες εντοπίζονται σε αγροτικές περιοχές (63%) ενώ μόνο το 17% εντοπίζεται σε αστικές περιοχές και το υπόλοιπο σε «ημιαστικές». Οι αγώνες στις αγροτικές περιοχές αφορούν κυρίως την περιφραγή του φυσικού πλούτου από το κράτος ή από καπιταλιστικές επιχειρήσεις και τη στέρηση των τοπικών κοινοτήτων από τους πόρους που είναι αναγκαίοι για την επιβίωσή τους. Επίσης, αφορούν την απόρριψη αποβλήτων και απορριμμάτων της καπιταλιστικής παραγωγής (όπως η διάλυση πλοίων) και έργα που σχετίζονται με τον «Μηχανισμό Καθαρής Ανάπτυξης» τα οποία γίνονται υποτίθεται στο πλαίσιο της μείωσης των εκπομπών διοξειδίου του άνθρακα.

Οι αγώνες στις αστικές και τις ημιαστικές περιοχές αφορούν κυρίως έργα υποδομών και ανάπτυξης, όπως την επέκταση των λιμανιών και των αεροδρομίων, τις διαδικασίες «εξευγενισμού» (gentrification) και ανάπλασης ιστορικών γειτονιών (π.χ. βλ. τις κινητοποιήσεις γύρω από την καταστροφή του πάρκου Γκεζί στην Κωνσταντινούπολη που έδωσαν το έναυσμα για μια γενικευμένη εξέ-

γερση), την επέκταση των βιομηχανικών ζωνών καθώς και τη διαχείριση και απόθεση των οικιακών και βιομηχανικών απορριμμάτων.

Όσον αφορά την κοινωνική σύνθεση των αγώνων ενάντια στην καπιταλιστική λεηλασία της φύσης, κατά ένα πολύ μεγάλο ποσοστό (πάνω από το ένα τρίτο των περιπτώσεων) δίνονται από τις κοινότητες των ιθαγενών στις χώρες του Νότου. Οι ιθαγενείς πληθυσμοί υφίστανται την επέκταση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής σε περιοχές που δεν είχε ακόμα αγγίξει για να ιδιοποιηθεί τον ανεκμετάλλευτο φυσικό πλούτο και να προωθήσει νέες διαδικασίες πρωταρχικής συσσώρευσης.⁴⁷ Ακόμη συχνότερα οι αγώνες οργανώνονται από τοπικές ομάδες και οργανώσεις κατοίκων και από αγρότες. Σε αρκετές περιπτώσεις συμμετέχουν βιομηχανικοί εργάτες και ψαράδες και, σπανιότερα, άτυποι εργάτες και ρακοσυλλέκτες.

47. Αυτές οι διαδικασίες πρωταρχικής συσσώρευσης αξιοποιούν συχνά τον προϋπάρχοντα έμφυλο καταμερισμό εργασίας και τις πατριαρχικές σχέσεις ιδιοκτησίας για να επιβάλλουν την αποστέριση των κοινοτήτων από τα μέσα συντήρησής τους. Π.χ. στις κοινότητες των ιθαγενών Bantu που ζουν στην Αφρική, οι γυναίκες ασχολούνταν με τη συλλογή καρπών, με την παρασκευή φαρμάκων και με το μαγείρεμα του φαγητού και οι άντρες με το κυνήγι και με την καλλιέργεια. Οι άντρες έχουν αποκλειστικό δικαίωμα στη χρήση σιδερένιων εργαλείων και την εκκαθάριση δασικών εκτάσεων για καλλιέργεια. Με την εισαγωγή της εμπορευματικής καπιταλιστικής ξύλευσης του δάσους, οι άνδρες ιθαγενείς αποδέχονται συχνότερα την κοπή δέντρων με χρηματικό αντάλλαγμα ενώ οι γυναίκες είναι πιθανότερο να αντισταθούν γιατί χάνουν την πρόσβασή τους στους πόρους που είναι απαραίτητοι για να φτιάξουν φάρμακα και φαγητό ενώ δεν αποκομίζουν εισόδημα από την πώληση της ξυλείας γιατί οι άντρες έχουν την αποκλειστική «ιδιοκτησία» των δέντρων. Γι' αυτό τον λόγο, οι γυναίκες συμμετέχουν πολύ ενεργότερα στις κινητοποιήσεις ενάντια στην καπιταλιστική ξύλευση και αποψίλωση του δάσους. Βλ. S. Deuthey, J.-F. Gerber, Logging conflicts in Southern Cameroon: A feminist ecological economics perspective, *Ecological Economics* 70(2), 2010.

Οι μορφές που λαμβάνουν οι κινητοποιήσεις ποικίλλουν: από τις επιστολές διαμαρτυρίας, τη συλλογή υπογραφών και τις προσφυγές στα δικαστήρια μέχρι τις πορείες, τις απεργίες, τα μπλοκαρίσματα δρόμων και τις καταλήψεις γης και δημόσιων κτιρίων. Σπανιότερα επιλέγονται δυναμικότερες μορφές κινητοποίησης όπως π.χ. το σαμποτάζ, οι εμπρησμοί και οι επιθέσεις στην καπιταλιστική ιδιοκτησία ή ακόμη και ακραίες όπως οι απεργίες πείνας και οι αυτοπυρπολήσεις. Συχνότερα πάντως επιλέγεται η θεσμική οδός παρά οι πρακτικές άμεσης δράσης. Εντούτοις, το μπλοκάρισμα των δρόμων είναι μια πρακτική που χρησιμοποιείται πολύ συχνά γιατί είναι αποτελεσματική, ειδικά σε περιπτώσεις που η πρόσβαση στα ορυχεία, τα δάση ή τις βουνοκορφές προς εκμετάλλευση είναι δύσκολη και οι δρόμοι λίγοι σε αριθμό.

Η έκβαση των κινητοποιήσεων σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία του EAtlas δεν είναι συνήθως επιτυχής. Πιο συχνά σταματούν έργα τουριστικής ανάπτυξης και απόθεσης απορριμμάτων (πάνω από το 30% των περιπτώσεων). Σπανιότερα μπλοκάρονται έργα εξόρυξης ορυκτών καυσίμων και οικοδόμησης υδροηλεκτρικών φραγμάτων (λιγότερο από το 15% των περιπτώσεων). Οι ίδιοι οι συμμετέχοντες στις κινητοποιήσεις τις χαρακτηρίζουν στο 49% των περιπτώσεων ως αποτυχημένες και μόνο στο 17% των περιπτώσεων ως επιτυχημένες. Σε πολλές περιπτώσεις οι κινητοποιήσεις οδηγούν σε οικονομικές αποζημιώσεις.

Όσον αφορά τον λόγο που αρθρώνεται μέσα σε αυτούς τους αγώνες, μπορεί μεν να ασκείται κριτική στις πρακτικές των μεγάλων καπιταλιστικών επιχειρήσεων, να γίνεται αναφορά στις νέες περιφράξεις των «κοινών αγαθών» και να στηλιτεύεται η άνιση επιβάρυνση των φτωχότερων πληθυσμών του παγκόσμιου Νότου, σπανίως όμως ασκείται μια συνολική κριτική στις ταξικές σχέσεις καπιταλιστικής εκμετάλλευσης και εξουσίας ή στη μορφή-κράτος. Σε πολλές περιπτώσεις, οι αγώνες διατυπώνουν αιτήματα για τη συνταγματική

αναγνώριση των δικαιωμάτων των ιθαγενών, για την επέκταση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ώστε να συμπεριλάβουν π.χ. το «δικαίωμα στο νερό» και τα «δικαιώματα της φύσης», για τη λογοδοσία των επιχειρήσεων που ρυπαίνουν το περιβάλλον, για το λεγόμενο «οικολογικό χρέος» των χωρών του Βορρά προς τις χώρες του «Νότου» (σε αντιπαράθεση με το οικονομικό χρέος των δεύτερων στις πρώτες) καθώς και για την επιβολή φόρων και περιορισμών στις επιχειρηματικές δραστηριότητες που ρυπαίνουν. Παρόλο που εκ των πραγμάτων τα εν λόγω αιτήματα απευθύνονται στα καπιταλιστικά κράτη και στους υπερεθνικούς-διακρατικούς οργανισμούς του παγκόσμιου καπιταλισμού, **οι αγώνες θα μπορούσαν να συμβάλλουν στην επαναστατική διάρρηξη του κυκλώματος αναπαραγωγής του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου αν υφίσταντο έναν ριζοσπαστικό μετασχηματισμό ώστε να αποτελέσουν οργανικό κομμάτι ενός συνολικότερου κινήματος ενάντια στην καπιταλιστική εκμετάλλευση της ανθρώπινης και της μη-ανθρώπινης φύσης, μέσα από το οποίο θα δημιουργηθούν νέες κομμουνιστικές σχέσεις παραγωγής και επι-**

κοινωνίας και, επομένως, νέες σχέσεις ανάμεσα στην ανθρωπότητα και τη φύση. Αυτός ο μετασχηματισμός προϋποθέτει τη σύνδεση των κοινωνικών αγώνων ενάντια στη λεηλασία της φύσης με τους διαφορετικούς αγώνες που ξεσπούν σε άλλες σφαίρες της παραγωγής και αναπαραγωγής του κεφαλαίου.

Απέναντι στο να λάβουν οι αγώνες μια τέτοια επαναστατική κατεύθυνση ορθώνονται τα εμπόδια που βάζουν οι ρεφορμιστικές ιδεολογίες νέας κοπής. Δεν μπορούμε εδώ να ασκήσουμε κριτική παρά μόνο σε μία από αυτές: την ιδεολογία της «αποανάπτυξης», που τα τελευταία χρόνια έχει γίνει ιδιαίτερα δημοφιλής σε ομάδες και οργανώσεις που δραστηριοποιούνται στους αγώνες ενάντια στη λεηλασία της φύσης.

Για την ιδεολογία της «αποανάπτυξης»

Η ιδεολογία της «αποανάπτυξης» δεν αποτελεί τίποτε άλλο παρά μια νέα εκδοχή της ιδεολογίας περί των «ορίων στην ανάπτυξη» και περί της «οικονομίας σταθερής κατάστασης» που παρουσιάσαμε στην πέμπτη ενότητα, επί το (ψευδεπίγραφα) ριζοσπαστικότερο.

Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, ότι εμφανίζεται και αυτή σε μια περίοδο που εφαρμόζονται και πάλι αποπληθωριστικές πολιτικές απαξίωσης κεφαλαίου. Σύμφωνα με τον ορισμό που δίνεται από τους Schneider, Kallis και Martinez-Allier, αποανάπτυξη είναι η «εξισωτική συρρίκνωση της παραγωγής και της κατανάλωσης που αυξάνει την ανθρώπινη ευημερία και ενισχύει τις οικολογικές συνθήκες».⁴⁸ Προσπαθώντας να διαχωρίσουν αυτή την έννοια από την τρέχουσα καπιταλιστική πολιτική, σπεύδουν να διευκρινίσουν ότι δεν ταυτίζεται με τη «μη-βιώσιμη ύφεση». Για να κρίνουμε αυτόν τον ισχυρισμό των συγγραφέων θα εξετάσουμε αρχικά τα γραπτά του Σερζ Λατούς, του σημαντικότερου εκπροσώπου του ρεύματος της «αποανάπτυξης».

Σύμφωνα με τον Λατούς,⁴⁹ η «αποανάπτυξη» περιλαμβάνει την απο-αποικιοποίηση της ζωής από την οικονομία και την κατανάλωση, την αποδέσμευση του «κοινωνικού φαντασιακού» από την πεποίθηση της κυριαρχίας πάνω στη φύση και τη δημιουργία μιας «αυτόνομης κοινωνίας» (ό,τι κι αν σημαίνει αυτό). Ο ορισμός που δίνει στην ανάπτυξη είναι ταυτόσημος με τον ορισμό που δίνει ο Μαρξ για τη αέναη συσσώρευση του κεφαλαίου. Ωστόσο, για τον Λατούς, το χρήμα, η αγορά και η μισθωτή εργασία δεν είναι μορφές της σχέσης κεφαλαίου-εργασίας αλλά μπορούν να νοηθούν ως διακριτοί και ανεξάρτητοι θεσμοί που μπορούν να ενταχθούν σε μια διαφορετική «μετα-αναπτυξιακή κοινωνία»! Ενδεικτικό είναι ότι ο Λατούς θεωρεί ανέφικτη ακόμα και μια πολιτική φορολόγησης των επιχειρήσεων που ρυπαίνουν ή καταστρέφουν φυσικούς πόρους γιατί μια τέτοια «λύση» θα συγκρούεται με την «παγκόσμια

πλουτοκρατική ολιγαρχία» και θα αποτύγχανε αμέσως αν δεν έχει προηγηθεί η «αλλαγή του φαντασιακού».

Ο Λατούς τίθεται επομένως ρητά εναντίον της επανάστασης ως κατάργησης του χρήματος και της μισθωτής εργασίας. Όπως γράφει: «Δεν μπορεί μέσα στον καπιταλισμό να υπάρξει μια κοινωνία που να βασίζεται στην οικονομική συρρίκνωση. Ο καπιταλισμός όμως είναι μια παραπλανητικά απλή λέξη για μια πολύ μακρά και σύνθετη ιστορία. Η αλλαγή της κοινωνίας από τους καπιταλιστές, η απαγόρευση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής, η κατάργηση της μισθωτής εργασίας και του χρήματος, θα βύθιζαν την κοινωνία στο χάος, με τίμημα τη μαζική τρομοκρατία. Κι αυτό δεν θα αποδεικνυόταν αρκετό για την καταστροφή του φαντασιακού της αγοράς. Συνεπώς, το να ξεφύγουμε από την ανάπτυξη, τον οικονομισμό (την πίστη στον πρωτεύοντα ρόλο των οικονομικών αιτιών ή παραγόντων) και την οικονομική μεγέθυνση δεν προϋποθέτει ότι θα πρέπει να αρνηθούμε όλους τους κοινωνικούς θεσμούς που η οικονομία σφετερίστηκε (χρήμα, αγορές, ακόμα και τη μισθωτή εργασία). Αντίθετα, θα πρέπει να τους επανεντάξουμε σε μια νέα, διαφορετική λογική».⁵⁰ Στη θέση της επανάστασης προτείνει την υιοθέτηση ενός ρεφορμιστικού προγράμματος εσωτερικής του εξωτερικού κόστους που προκαλούν οι ρυπογόνες επιχειρήσεις στην κοινωνία, «που θα επέτρεπε να φτάσουμε σχεδόν στην κοινωνία της αποανάπτυξης», ευθυγραμμιζόμενος πλήρως με την ορθόδοξη οικονομική θεωρία. Τα μέτρα που προτείνει στο ίδιο άρθρο είναι τα εξής:

- Επιστροφή σε ένα «οικολογικό αποτύπωμα» ίσο ή κατώτερο από την επιφάνεια του πλανήτη, δηλαδή σε μια υλική παραγωγή του επιπέδου των δεκαετιών 1960 και 1970.
- Ενσωμάτωση, στις τιμές, του πραγματικού κόστους των μεταφορών.

48. F. Schneider, G. Kallis και J. Martinez-Allier, Crisis or Opportunity? *Journal of Cleaner Production* 18, 2010. Αναφέρεται στο Μ. Μαρκαντωνάτου, *ό.π.*

49. S. Latouche, *Farewell to Growth*, Polity Press, 2009, σ. 78. Αναφέρεται στο Μ. Μαρκαντωνάτου, *ό.π.*

50. S. Latouche, *The Globe Downshifted*, *Le Monde Diplomatique* January, 2006.

- Επιστροφή των παραγωγικών δραστηριοτήτων κοντά στον τόπο κατανάλωσης του προϊόντος.
- Επιστροφή στη μη βιομηχανική γεωργία.
- Περιορισμός της κατανάλωσης ενέργειας κατά ένα τέταρτο.
- Μεγάλη φορολόγηση των διαφημιστικών δαπανών.
- Πάγωμα της τεχνολογικής καινοτομίας.

Έτσι η κοινωνία θα μπορούσε κατά τον Λατούς να προσανατολιστεί προς τον «ενάρετο δρόμο» του οικοκαπιταλισμού!

Πέρα από αυτή την ξεκάθαρα αντεπαναστατική τοποθέτηση του Λατούς, το βιβλίο του *Farewell to Growth* περιλαμβάνει και πολλά ακόμη μαργαριτάρια. Π.χ. τίθεται σαφέστατα υπέρ του εθνικιστικού προστατευτισμού και της «επιστροφής των κοινωνιών στις ρίζες» (ονομάζει αυτόν τον άξονα «επανατοπικοποίηση» - *relocalize*) ενώ αναφέρεται θετικά στις εταιρείες ενοικίασης προσωρινών εργαζόμενων διότι συμβάλλουν στη μείωση των ωρών εργασίας και στην εναλλαγή επαγγελματιών, πλέκοντας το εγκώμιο στην επισφαλή και υποτιμημένη εργασία! Όπως γράφει: «αντιπροσωπεύουν ένα βήμα στη σωστή κατεύθυνση. Απλώς πρέπει να τις δούμε υπό ένα διαφορετικό φως».⁵¹

Επιπρόσθετα, είναι σαφές ότι η καστοριαδική έννοια του «φαντασιακού» χρησιμοποιείται από τον Λατούς με έναν τρόπο που ισοδυναμεί με τη μεταβίβαση της ευθύνης για την απαξίωση και τη λεηλασία της φύσης στο άτομο που πρέπει να αλλάξει καταναλωτικές συνήθειες και τρόπο ζωής.

Ρεφορμιστικές αντιλήψεις δεν έχει όμως μόνο ο Λατούς. Ένας άλλος θεωρητικός της «αποανάπτυξης», ο Joan Martinez-Alier, μετά την ύφεση του 2008-9 πρότεινε την εφαρμογή ενός «Πράσινου New Deal» που

θα περιοριζε την αύξηση της ανεργίας μέσα από τις δημόσιες επενδύσεις στις υποτιθέμενες «πράσινες τεχνολογίες και υποδομές». Για τον θεωρητικό αυτόν, αν δεν μετατρεπόταν ο «Πράσινος Κεϋνσιανισμός» σε ένα δόγμα «συνεχούς οικονομικής ανάπτυξης» δεν θα ήταν ασύμβατος με το σχέδιο της «αποανάπτυξης».

Τέλος, ένας ελευθεριακός θιασώτης της «αποανάπτυξης», ο Κάρλος Τάμπο, υπερθεματίζει τις απόψεις του Λατούς για το υπόδειγμα που υποτίθεται προσφέρουν οι κοινότητες των ιθαγενών στη σύγχρονη Αφρική σε σχέση με την «αποανάπτυξη». Όπως χαρακτηριστικά γράφει: «*Η Αφρική, η οποία καταφέρνει να οργανώνεται εν μέσω στερήσεων και να επινοεί μια πραγματική χαρά της ζωής, είναι ίσως το καλύτερο περιβάλλον για να σταθμίσουμε τις αθλιότητες της μεγέθυνσης και της ανάπτυξης*».⁵² Είναι πραγματικά εξοργιστικό ότι η φτώχεια και η εξαθλίωση της Αφρικής παρουσιάζεται από έναν αναρχικό ως πρότυπο για την κοινωνική ζωή, για να μην μιλήσουμε φυσικά για την εξιδανίκευση των πατριαρχικών προκαπιταλιστικών κοινοτήτων των ιθαγενών. Ο ίδιος θεωρητικός συμμαρτίζει τις νεομαλθουσιανές απόψεις του ρεύματος της «αποανάπτυξης» περί του λεγόμενου προβλήματος του υπερπληθυσμού. Κατά τη διαπραγμάτευση αυτού του «προβλήματος», ο Τάμπο υποστηρίζει την άποψη του Αλμπέρ Ζακάρ ότι «*η απάντηση στο ερώτημα "πόσους μπορεί να αντέξει η γη" εξαρτάται από το είδος των ανθρώπων για τους οποίους μιλάμε. Αν είναι αγρότες στο Μαλί ή το Μπαγκλαντές, δεκαπέντε, είκοσι, ακόμα και τριάντα δισεκατομμύρια θα μπορούσαν να επιβιώσουν δίχως ιδιαίτερες δυσκολίες. Αν είναι σαν τον μέσο Παριζιάνο, που καθημερινά χρησιμοποιεί το αυτοκίνητο και περνά τις διακοπές του σε κάποιο θέρετρο στις Σεϋχέλλες, τα σημερινά πέντε δισεκατομμύρια είναι ήδη ανυπόφορα: θα*

51. S. Latouche, *Farewell to Growth*, Polity Press, 2009, σ. 40.

52. Κ. Τάμπο, *Η πρόταση της αποανάπτυξης*, Εκδόσεις των Συναδέλφων, 2012, σ. 174.

εξαντλούσαν τους πόρους του πλανήτη».⁵³ Με άλλα λόγια, ο Τάιμπο υποστηρίζει την εξίσωση του επιπέδου ζωής των προλετάρων του Βορρά προς τα κάτω, στα επίπεδα των φτωχών χωρών του Νότου. Επιπρόσθετα, οι θέσεις του Τάιμπο προωθούν την καλλιέργεια ενοχών ανάμεσα στους «προνομιούχους» δυτικούς προλετάρους και, συνεπώς, την ατομικοποίηση του κοινωνικού ζητήματος της απαξίωσης της φύσης.

Το ζήτημα του «υπερπληθυσμού»⁵⁴

Σε αυτή την ενότητα θα εξετάσουμε αναλυτικότερα την ιδεολογία περί υπερπληθυσμού για να δείξουμε πιο συγκεκριμένα τον απολογητικό της χαρακτήρα.

Ο Ρόμπερτ Μάλθους εισήγαγε την έννοια του υπερπληθυσμού για πρώτη φορά το 1798 στην *Πραγματεία πάνω στον νόμο του πληθυσμού*.⁵⁵ Σύμφωνα με τον Μάλθους, η φτώχεια, η πείνα, οι αρρώστιες και ο πόλεμος δεν οφείλονται στις κυρίαρχες κοινωνικές σχέσεις αλλά είναι αναπόφευκτο αποτέλεσμα του υποτιθέμενου «φυσικού νόμου» σύμφωνα με τον οποίο ο πληθυσμός αυξάνεται με γεωμετρική πρόοδο ενώ τα μέσα συντήρησης αυξάνονται με αριθμητική πρόοδο, ο οποίος λειτουργεί «απολύτως ανεξάρτητα από κάθε ανθρώπινη ρύθμιση». Η θεωρία του Μάλθους στρεφόταν εξαρχής εναντίον των εξισωτικών πολιτικών θέσεων που είχαν εκφραστεί στη Γαλλική Επανάσταση και είχε έναν ξεκάθαρο ταξικό χαρακτήρα. Συγκεκριμένα, ο Μάλθους στρεφόταν εναντίον της παροχής κρατικής βοήθειας στους φτωχούς υποστηρίζοντας ότι αυτή θα οδηγούσε σε αύξηση του αριθμού

τους και σε μείωση του κινήτρου για εργασία, με αποτέλεσμα τη σταδιακή πτώση του βιοτικού τους επιπέδου αλλά και τη μείωση του «μεριδίου του πλούτου που διαφορετικά θα ανήκε στα πιο εργατικά και άξια μέλη της κοινωνίας [δηλαδή τους αστούς]». Η θεωρία του ήταν εξαιρετικά αντιφατική διότι στο έργο του *Οι αρχές της Πολιτικής Οικονομίας* αναγνώριζε ότι συχνά υπάρχει έλλειψη κοινωνικής ζήτησης για τα προϊόντα της καπιταλιστικής παραγωγής και πρότεινε την επίλυση αυτού του προβλήματος μέσα από την αυξημένη κατανάλωση των μη παραγωγικών ανώτερων στρωμάτων (γαιοκτημόνων, ανώτερων κρατικών υπαλλήλων, αριστοκρατών, εισοδηματιών, κληρικών κ.λπ.). Καθώς αναγνώριζε αυτή την αντίφαση, προσπαθούσε να την επιλύσει με τον ισχυρισμό ότι τα ανώτερα στρώματα δεν αυξάνονται σύμφωνα με τον φυσικό νόμο γιατί διακρίνονται από σύνεση λόγω του φόβου να μη χάσουν την κοινωνική τους θέση, σε αντίθεση με τις «κατώτερες τάξεις» που αναπαράγονται απερισκεπτά. Επιπλέον, είχε την ελκρινεία να παραδεχτεί ότι η κάλυψη της ζήτησης δεν θα μπορούσε να προκύψει από την εργατική τάξη διότι: «κανένας δεν θα χρησιμοποιήσει ποτέ το κεφάλαιο που διαθέτει μόνο και μόνο χάριν της ζήτησης που θα δημιουργηθεί από όσους εργάζονται για αυτόν», παραδεχόμενος με έναν έμμεσο τρόπο ότι η κερδοφορία προέρχεται αναγκαία από την εκμετάλλευση της εργατικής τάξης.

Για τον Μάλθους, η ανεπάρκεια του μισθού των εργατών μπορεί είτε να οφείλεται

53. Κ. Τάιμπο, *ό.π.*, σ. 141.

54. Η ενότητα αυτή βασίζεται στο κεφάλαιο *Economic scarcity and natural limits: The malthusian tradition* του βιβλίου του David Harvey, *Justice, Nature and the Geography of Difference*, Blackwell, 1996.

55. Ακριβέστερα, ο Μάλθους αντέγραψε τις θέσεις των Defoe, Stuart, Wallace και Townsend όπως σημειώνει ο Μαρξ στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*.

στην άνιση κατανομή του κοινωνικού πλούτου είτε να προκύψει σταδιακά λόγω της εξάντλησης του εδάφους αν οι μισθοί και η κατανάλωση είναι υψηλότεροι απ' ό,τι αντέχει η φύση. Επομένως, η επιβολή τεχνητής σπάνης στους εργάτες από την πλευρά των ιδιοκτητών της κοινωνίας αποτρέπει την εξαθλίωση ολόκληρης της κοινωνίας, την πρόωμη εξάντληση των φυσικών πόρων και «εξασφαλίζει σε ένα μέρος της κοινωνίας τον ελεύθερο χρόνο που είναι αναγκαίος για την πρόοδο των τεχνών και των επιστημών».

Ο Μαρξ επιτέθηκε στη μαλθουσιανή ιδεολογία περί υπερπληθυσμού και σπάνης των φυσικών πόρων: έδειξε γιατί η φτώχεια της εργατικής τάξης δεν οφείλεται στον υποτιθέμενο «φυσικό νόμο του πληθυσμού» και τη σπάνη των φυσικών πόρων αλλά στην εσωτερική δυναμική του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Για αυτόν, η καπιταλιστική συσσώρευση κάνει αναγκαία την αύξηση του πληθυσμού ώστε να υπάρχει ο βιομηχανικός εφεδρικός στρατός, ο σχετικός υπερπληθυσμός που είναι απαραίτητος για αυτήν. Ο νόμος του πληθυσμού είναι για τον Μαρξ «χαρακτηριστικός για τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, όπως πραγματικά κάθε ιδιαίτερος ιστορικός τρόπος παραγωγής, έχει τους δικούς του ιδιαίτερους νόμους κίνησης του πληθυσμού που έχουν ιστορική ισχύ. Ένας αφηρημένος νόμος του πληθυσμού υπάρχει μόνο για τα φυτά και τα ζώα, κι αυτό εφόσον ο άνθρωπος δεν επεμβαίνει ιστορικά. Αν όμως ο εργατικός υπερπληθυσμός είναι αναγκαίο προϊόν της συσσώρευσης ή της ανάπτυξης του πλούτου πάνω σε κεφαλαιοκρατική βάση, αντίστροφα, ο υπερπληθυσμός αυτός γίνεται με τη σειρά του μοχλός της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης, ή κι ακόμα όρος ύπαρξης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Ο εργατικός αυτός υπερπληθυσμός αποτελεί έναν διαθέσιμο βιομηχανικό εφεδρικό στρατό... Δημιουργεί για τις εναλλασσόμενες ανάγκες αξιοποίησής του το πάντα έτοιμο εκμεταλλεύσιμο ανθρώπινο υλικό, ανεξάρτητα από τα όρια

της πραγματικής αύξησης του πληθυσμού».⁵⁶ Αυτό δεν σημαίνει ότι ο Μαρξ δεν έβλεπε τη λεηλασία της φύσης και το ρήγμα στον μεταβολισμό της φύσης με την κοινωνία όπως δείξαμε στις πρώτες ενότητες του κειμένου. Η διαφορά είναι ότι για τον Μαρξ η σπάνη παράγεται κοινωνικά μέσα στην ιστορία και τα λεγόμενα «φυσικά όρια» αποτελούν μια **κοινωνική σχέση μέσα στη φύση** και όχι μια αναγκαιότητα που επιβάλλεται εξωτερικά.

Η στροφή πολλών θεωρητικών, ακόμη και μαρξιστών, μέσα στο «οικολογικό κίνημα» προς μαλθουσιανές αντιλήψεις μπορεί να εξηγηθεί στη βάση της ακραίας λεηλασίας της φύσης που συντελέστηκε μέσα στα κρατικοκαπιταλιστικά καθεστώτα που αναφέρονταν ψευδεπίγραφα στον Μαρξ. Εντούτοις, κατέληξαν στην άκριτη αποδοχή της καπιταλιστικής επιχειρηματολογίας περί «φυσικών ορίων» και περί «φυσικού νόμου του πληθυσμού». Το σημείο εκκίνησης μιας πραγματικής κριτικής στην οικολογία του καπιταλισμού πρέπει να είναι διαφορετικό. Όπως υποστηρίζει ο D. Harvey, αυτά που γίνονται κοινωνικά κατανοητά ως «φυσικοί πόροι» προκύπτουν πάντοτε μέσα από μια «πολιτισμική, τεχνική και οικονομική εκτίμηση των φυσικών στοιχείων και διαδικασιών, που μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την εκπλήρωση κοινωνικών στόχων μέσω συγκεκριμένων πρακτικών».⁵⁷ Επομένως, ο ίδιος ο ορισμός των φυσικών πόρων εμπεριέχει συγκεκριμένες κοινωνικές διαδικασίες:

- Η **εκτίμηση** των φυσικών στοιχείων και διαδικασιών αναφέρεται πάντοτε σε ένα συγκεκριμένο επίπεδο γνώσης, κατανόησης και επικοινωνίας που διαφοροποιείται ιστορικά και γεωγραφικά.

56. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο Τόμος Πρώτος*, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, 2007, σ. 655. Η ανάλυση του Μαρξ για τον σχετικό υπερπληθυσμό στο *Κεφάλαιο* είναι πολύ πλούσια, για λόγους χώρου όμως δεν την αναπτύσσουμε εδώ.

57. D. Harvey, *ό.π.*, σ. 147.

- Οι **τεχνικές, οικονομικές και πολιτισμικές** διαστάσεις αυτής της εκτίμησης μπορούν να αλλάξουν ραγδαία αυξάνοντας τη ρευστότητα του ορισμού των φυσικών πόρων.
- Οι **κοινωνικοί στόχοι** διαφοροποιούνται ανάλογα με τα υποκείμενα που τους διατυπώνουν και ανάλογα με τον τρόπο που οι ανθρώπινες επιθυμίες θεσμοποιούνται, εκφράζονται και οργανώνονται πολιτικά.
- Τα **στοιχεία** και οι **διαδικασίες** της φύσης τροποποιούνται όχι μόνο λόγω των διαρκών φυσικών μεταβολών που είναι ανεξάρτητες από τον άνθρωπο αλλά και γιατί οι κοινωνικές πρακτικές είναι πάντοτε δραστηριότητες μετασχηματισμού της φύσης και της κοινωνίας με ηθελημένες και αθέλητες συνέπειες. Ό,τι υπάρχει στη φύση είναι επομένως σε διαρκή διαδικασία μετασχηματισμού.

Το να γίνεται επίκληση στα απόλυτα φυσικά όρια επί του πληθυσμού και των πόρων χωρίς να γίνεται αναφορά στην **κατάργηση των καπιταλιστικών κοινωνικών και παραγωγικών σχέσεων** ισοδυναμεί στην ουσία με **αποδοχή της υφιστάμενης κατάστασης πραγμάτων**.⁵⁸ Μια τέτοια θέση δεν εκφράζει τίποτα άλλο παρά το γεγονός ότι δεν υπάρχει η διάθεση και η ικανότητα για την αλλαγή της κατάστασης της κοινωνικής γνώσης, για τη ριζική αλλαγή των κοινωνικών στόχων, τον πολιτισμικών τρόπων ζωής και της τεχνολογικής διαμόρφωσης της παραγωγής. Πολύ περισσότερο δεν εκφράζει τη διάθεση για την

58. Είναι βέβαιο ότι και μια κομμουνιστική κοινωνία θα αντιμετωπίζει συγκεκριμένα οικολογικά όρια. Από αυτή τη σκοπιά, η επαναστατική διαδικασία αναγκαία περιλαμβάνει τον μετασχηματισμό των κοινωνικών αναγκών και του τρόπου με τον οποίο ικανοποιούνται, δηλ. τι και πώς παράγουμε και καταναλώνουμε, έτσι ώστε να μπορέσουμε να ξεπεράσουμε την αλλοτρίωση της κοινωνίας από τη φύση.

κατάργηση της οικονομίας ως διαχωρισμένης σφαίρας, λαμβάνοντας αντίθετα ως δεδομένο το ότι είμαστε ανίσχυροι να τροποποιήσουμε συλλογικά τις κυρίαρχες κοινωνικές πρακτικές. Με άλλα λόγια, η ιδεολογία του «υπερπληθυσμού» και των «φυσικών ορίων» δεν μπορεί να διανοηθεί την επαναστατική αλλαγή της κοινωνίας και τον μετασχηματισμό της σχέσης της με τη μη-ανθρώπινη φύση. Όπως σωστά το θέτει ο David Harvey στο ίδιο κείμενο: «*η συζήτηση για την οικολογική σπάνη, τα φυσικά όρια, τον υπερπληθυσμό και τη βιωσιμότητα είναι μια συζήτηση για τη διατήρηση μιας συγκεκριμένης κοινωνικής τάξης πραγμάτων και όχι μια συζήτηση για την προστασία της φύσης καθεαυτής*».⁵⁹

Στη σημερινή παγκόσμια συγκυρία, κατά την οποία κυρίαρχη καπιταλιστική στρατηγική στην Ευρώπη είναι η αποπληθωριστική πολιτική απαξίωσης κεφαλαίου, η θεωρία της αποανάπτυξης μπορεί κάλλιστα να λειτουργήσει ως ιδεολογία για τη νομιμοποίηση της πολιτικής της απαξίωσης και για τη διαχείριση του παγκόσμιου πλεονάζοντος πληθυσμού.

Αντί επιλόγου

Η μόλυνση του περιβάλλοντος και το προλεταριάτο είναι σήμερα οι δύο συγκεκριμένες όψεις της κριτικής της πολιτικής οικονομίας.

I.S., *Το αληθινό σχίσμα στη Διεθνή*

Το κεφάλαιο δεν είναι απλώς μια ταξική σχέση εκμετάλλευσης και εξουσίας αλλά και μια σχέση αποξένωσης της φύσης από την αν-

59. D. Harvey, *ό.π.*, σ. 148. Στο ίδιο κεφάλαιο ο Harvey αναφέρεται εύστοχα στην πολιτική χρήση που μπορεί να έχει η ιδεολογία περί απόλυτων ορίων στους φυσικούς πόρους και τον πληθυσμό. «*Όταν σε μια κοινωνία ταξικής κυριαρχίας επικρατεί μια θεωρία υπερπληθυσμού, οι υποτελείς τάξεις κατά κανόνα βιώνουν κάποια μορφή υλικής, πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής καταπίεσης*» (σ. 149).

θρώπινη κοινωνία μέσα στην οποία τόσο οι παραγωγοί του κοινωνικού πλούτου όσο και η μη-ανθρώπινη φύση ως αυτοτελής παραγωγική δύναμη μετατρέπονται σε αντικείμενα που εξουσιάζονται και λεηλατούνται από αυτό. Η διαδικασία υπαγωγής της φύσης και της εργασίας στο κεφάλαιο είναι όμως μια συγκρουσιακή και αντιφατική διαδικασία. Από τη μια μεριά, η υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο περικλείει μια πραγματική αντίθεση: όσο συνεχίζει να υπάρχει ο καπιταλισμός, οι προλετάριοι είναι αναγκασμένοι να πουλάνε την εργασιακή τους δύναμη στο κεφάλαιο· η αναπαραγωγή τους είναι βασισμένη στην αντικειμενοποίησή τους ως μεταβλητό κεφάλαιο. Ταυτόχρονα, η αντικειμενοποίηση της εργασίας είναι μια εμπειρία αποστέρησης και αλλοτρίωσης. Αυτή η αντίθεση οδηγεί στην ταξική πάλη που μπορεί να αναπτυχθεί σε μια πρακτική ριζοσπαστικής αμφισβήτησης του κεφαλαίου διαλύοντας το πέπλο του φетиχισμού και αποκαλύπτοντας τον χαρακτήρα του ως ταξικής σχέσης κυριαρχίας. «Έτσι συνειδητοποιούμε ότι η “αντικειμενική” ισχύς του κεφαλαίου παράγεται από την εργασία μας, ότι το κεφάλαιο δεν είναι παντοδύναμο και ότι μπορούμε να το διαλύσουμε· ότι η αξία δεν θα μπορούσε να έχει “αντικειμενική” ύπαρξη χωρίς τη συμμερφόσή μας με τους νόμους της ανταλλαγής και της μισθωτής εργασίας».⁶⁰ Από την άλλη μεριά, η φύση «αντιδρά» στη διαδικασία υπαγωγής της στο κεφάλαιο με την εκδήλωση φαινομένων όπως η παγκόσμια θέρμανση, η εμφάνιση των υπερζιζανίων, η πτώση της αγροτικής παραγωγικότητας κ.ο.κ., τα οποία λειτουργούν ως όρια στην καπιταλιστική συσσώρευση. Κι αν το κεφάλαιο τοποθετεί τα όρια που θέτουν η εργασία και η φύση σαν φραγμούς και τα ξεπερνά ιδεατά, αυτό δεν σημαίνει καθόλου πως τα ξεπέρασε και πραγματικά.

60. Aufheben, Review: Moishe Postone's Time, labour and social domination - capital beyond class struggle?, *Aufheben* 15, 2007.

Απέναντι στον φόβο που καλλιεργείται γύρω από τα συμπτώματα της καπιταλιστικής οικολογικής κρίσης θα πρέπει να απαντήσουμε αντιμετωπίζοντας την ίδια την «αρρώστια». Δεν θα μπορέσουμε να ξεφύγουμε από αυτόν παρά μόνο αν εμπιστευθούμε τις δικές μας δυνάμεις, τη δική μας ικανότητα να καταστρέψουμε όλη την υπάρχουσα αλλοτρίωση και όλες τις εικόνες της εξουσίας που μας διαφεύγει (Γκυ Ντεμπόρ).

